

# AVRASYA ETÜDLERİ

T.C. BAŞBAKANLIK

**TİKA**

TÜRK İŞBİRLİĞİ VE KALKINMA AJANSI

**15**

**Yaz  
1999**

Yaşları Saymak: Türk Halk Türkülerinden  
Örnekler

**Prof. Dr. Rémy Dor**

Bir Özelleştirme Yöntemi Olarak Halka  
Çek (Voucher) Dağıtılması Yöntemi ve  
Azerbaycan Uygulaması

**Doç. Dr. Muhammet Akdiş**

Orta Asya Nükleer Silahlardan Arınmış  
Bölge Olma Yolunda

**Alikbek Cekşenkulov**

Türklerde Nevruz Geleneği

**İlker Evrim Binbaş**

Orta Asyada Su Kaynaklarının Kullanımı:

Günev Asva Ülkeleri İçin Dersler

**Yazarlar İçin Not:**

- Avrasya Etüdleri Dergisi öncelikle ilgi alanı Avrasya Bölgesi'yle ilgili siyaset, dış politika, toplumsal sorunlar, ekonomi, kültür, din, milliyetler, çevre, medya ve askeri konularda makale, inceleme ve kitap tahlillerini yayınlar.
- Avrasya Etüdleri Türkçe ve İngilizce dillerinde yayınlanır.
- Dergi'de yayınlanacak yazıların özgün ve analitik olması, beş bin kelimeyi geçmemesi gerekmektedir.
- Yazılarla birlikte makalenin ve yazarın özgeçmişinin kısa bir özeti de (varsa diskette birlikte) gönderilmelidir.
- Dergiye gönderilen yazıların çift aralıkla daktilo veya bilgisayarda yazılıp, dipnotların belli bir standartta olması gerekmektedir.
- Yazı ve çeviri sahiplerine uluslararası rayice uygun olarak bir telif ücreti derginin yayımından sonra ödenir.
- Avrasya Etüdleri kendisine gönderilen yazıları yayınlamama hakkına sahiptir.
- Bu dergide ifade edilen görüş ve fikirler yalnız yazarlarına aittir. Bunlar, dergiyi destekleyen Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA) nın düşünce ve politikasını yansıtan metinler olarak mütalaa edilemezler.
- Bu dergide yayınlanan makale ve yazılar kaynak gösterilmek şartıyla iktibas ve atıf şeklinde kullanılabilir.
- "Avrasya Etüdleri Dergisi" Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı'nın desteğiyle üç ayda bir yayımlanır.

**İsteme ve Yazışma adresi:**

TİKA  
Akay Caddesi No: 6  
06640, Küçüksat - Ankara / TÜRKİYE  
Tel : (90) (312) 417 27 90 (8 Hat)  
Fax: (90) (312) 417 27 99

- Yayına Hazırlık - Baskı: **EFOR AJANS MATBAACILIK ve TANITIM HİZMETLERİ**  
Fevzi Çakmak II Sokak No: 34/1 Kızılay/ANKARA  
Tel: (0-312) 229 55 81 • Fax: (0-312) 229 04 43

- ISSN 1300-1604

# AVRASYA ETÜDLERİ

TİKA adına sahibi  
**Dr. Öner Kabasakal**  
Başkan

★ ★ ★ ★

Editör  
**Dr. Melih Tan Kodaloğlu**

★ ★ ★ ★

Yazı İşleri  
**Selami Gönen**

★ ★ ★ ★

Teknik Yönetmen  
**EFOR AJANS**

## İÇİNDEKİLER

Yaşları Saymak: Türk Halk Türkülerinden

Örnekler

**Prof. Dr. Rémy Dor**

• 2 •

Bir Özelleştirme Yöntemi Olarak Halka

Çek (Voucher) Dağıtılması Yöntemi ve

Azerbaycan Uygulaması

**Doç. Dr. Muhammet Akdiş**

• 25 •

Orta Asya Nükleer Silahlardan Arınmış

Bölge Olma Yolunda

**Alikbek Cekşenkulov**

• 53 •

Türklerde Nevruz Geleneği

**İlker Evrim Binbaş**

• 61 •

Orta Asyada Su Kaynaklarının Kullanımı:

Güney Asya Ülkeleri İçin Dersler

**Munis Ahmer**

• 97 •

# YAŞLARI SAYMAK: TÜRK HALK TÜRKÜLERİNDEN ÖRNEKLER

\* Prof. Dr. Rémy DOR

**Özet:** Bu makalede Türk toplumunun yaşları tasnif ediş şeklini arz etmeye çalışacağız. (XVIII-Ş. asırlara ait) dört adet yaş destanı araştırmasında insanın yaşlanmasının son derece canlı bir ifadesi resmedilmektedir.

## GİRİŞ

İnsanoğlu kendisini hiçleştiren bu ucu bucağı belli olmayan ve geriye getirilemeyen zamanın akışından büyülenegelmıştır hep. Zamanın kocaman devrine yakalanan insanoğlu bundan ancak zamanı durdurmak suretiyle sıyrılabilir. Zamanın akışından insanın kurtulması imkansızdır.<sup>1</sup> İnsan gündelik hayatın devamlılığından kaçabildiği sürece, zamanı sürenin dilimlerine bölebildiği sürece, kronometreden kaçmak mümkün olur.

Sosyal ve kolektif olduğunda zaman devamlılıklardan ve fasılalardan, hallerden ve geçitlerden oluşur. Bunlar insanın çağlarıdır, insanın dünyanın çağlarıyla yakından bağlantılı olan çağları.

\* INALCO, Paris.

Ancak bir an durup, “yaş” sözcüğü ve bunun semantik anlamı üzerinde biraz düşünelim: Fransızca’da bu sözcük geç Latince’de çevirisel olarak “sınırsız dönemlerin birikimi” anlamına gelen . aetaticum<sup>2</sup> sözcüğünden ödünç alınmıştır. Latince aetas sözcüğünün kendisi de “sınırsız bir süre” anlamına gelen aevum sözcüğünden türetilmiştir. Dolayısıyla yaş eylemsiz sonsuzluk ile ölçülebilir zaman arasında bir osilasyonu ifade eden bir enstantaneler toplamıdır.

Ancak biz yaşı aynı şekilde saymayız! Fransızca’da yaş adı sayıdır. Halbuki Türkçe’de sıra sayısıdır ve bu anlama gelen yaş sözcüğü halen bu anlamın oldukça büyük bir bölümünü bulundurun bünyesinde. Bu sözcük (Tuva ve Çuvaş dilleri hariç olmak üzere)<sup>3</sup> tüm Türk dillerinde erken bir tarihten itibaren saygınlık kazanmıştır. Anlamı “yaşın yılı” olup, daima “tazelik, canlılık” ile özdeş bir anlama sahiptir. Altıncı yüzyıl Çin tarihçilerinden Türk halkının “yılların geçtiğini bilmediğini, bunları sadece çimenlerin yeniden bitmesi vasıtasıyla saydığını” biliyoruz. Bu yüzden yılların sayılması sığırların ve insanların evrimini ölçmeye yardımcı olan ekolojik bir gözleme dayalı idi.<sup>4</sup>

Konunun esası aslında budur: Yaşları sıralamak insan hayatını fiziksel ve bunun yanı sıra ahlâki, toplumsal, seviyesel periyotlara ayırmaktır ve bu da yaşlanma sürecinin ölçülmesi anlamına gelir. Bilahare takvimin objektif zamanını ritmi önce yavaş ve ilerleyen, sonra acımasızca hızlanan biyolojik saatin subjektif zamanına terkederiz. Yine bu iç saatin zikzakları boyunca yani akrebi aşağıya doğru bir inişi simgeleyen bir doruktan sonra insanın evrimini tamamlayıp ölüme doğru yolculuğu başladığı ve insanın kendisini yaşamak zorunda olduğu yıllardan bahsetmeye başladığı, yaşamaya başladığı yılların sayısını söylemeye bir son verdiği za-

manı birbirinden ayıran inişli çıkışlı-existansiyel ayırım çizgisini gösterdiği de söylenebilir pekala.

Yaşa göre her hangi bir tasnif belli bir zaman fikrini ifade eder ancak herşeyden çok toplumsal organizasyonun belirli bir halini gösterir. Dolayısıyla Bernardo Bernardi'nin "toplumun üyeleri arasında ayırt etmekte yaygın olarak kullanılan fizyolojik ve toplumsal gelişim evreleri" şeklindeki yaş tanımına katılabiliriz. Radcliff Brown'un<sup>5</sup> "yaş sınıfı" yani bir süreç olarak hayatın evreleri ve aynı nesle mensup olan bireylerden oluşan bir grup olan "yaş set" arasındaki temel ayrımını da aklımızda tutmamız gerekir. Yaş sistemlerinin tanımı topluma ve kültüre göre değişen unsurlara bağlıdır. Bu tanım Türk köy toplumu gibi toplumlarda kronoloji işaretleri zayıf olduğundan sonuç itibarıyla en duyarlı olanıdır.

İlk önce, Türk insanı kendi halinde yaşayıp giden insanları Hükümetin tanımladığı bir zamana hapseden bir yapı olan takvim kısıtını reddetmiştir; bunlar (kusursuzluğun aynası olan ve sosyal kimliğin teşhisinin bir direği olan) yeşil ve örnek kahraman silindirik yaya dayalı olan konuşurken veya birisine takdim edilirken 'ben' diyen 'bireysel' veya 'kişisel' saati tercih etmişlerdir. Bu nedenle Türkler yaşı tekil iyelik simgesi olarak alırlar (yaşım); ayrıca bu çoğunlukta lokatiftir: "yaşımda",<sup>6</sup> Bu lokalleştirme bireyle dünyayı zaman içinde kesin bir anda biraraya getirir ve bunları temporal döngünün net bir yerine demirler.

Etiyopya'daki Galla gibi Doğu Afrika'da birkaç kabile ile birkaç Amerikan kabilesi dışında sadece yaş sıralamasına dayalı sistemli ve kurallı bir sosyal hiyerarşiyi tesis etmiş olan çok az sayıda halk mevcuttur ve yaş konusunun sözlü ve yazılı edebiyatta çok az yer almasının nedeni belki de bu olabilir. İlk çağlarda ortaya çıkan tıbbi bir sınıflandırmadan geldiği Batı geleneğinde son dönemlere

kadar görülmez. Örneğin Orta Çağda "ortak mentalite yaş arasında kesin olarak bir tefrikte bulunmaz"<sup>7</sup>. Sadece 18. ve 19. yüzyıllarda 'Hayatın Evreleri' başlıklı eserler yaygınlık kazanmıştır. Bunlarda grup içinde bireyin ilerlemesini koşullayan sosyal bir ilerlemeye ve insanı sonsuzluğa giden yolda yönlendiren kozmolojik yörüngeye atıfta bulunmaktadır.

Türk dünyasında durum aynıdır. Erken bir tarihte, kronolojiye dahil edilmeye layık biyolojik olayların "High-Issesi'nin mezar kitabelerinin 'yaş' itibarıyla adedi şu dört tür gerçeğe sınırlıdır: Kişinin ölümü, babasının ölümü, düğünü, kendisine bir görev veya fonksiyon verilmesi"<sup>8</sup>. Osmanlı İmparatorluğunda: yaş türküsü, yaş destanı, hayat destanı (yaş hakkında şarkı) gibi başlıklara sahip türkülerin ortaya çıkması için 18. yüzyıl beklememiz gerekir. Bunlar belirli bir tür katı halkçı anlayışın önyargılı fikirlerine tanıklık ederler. Dolayısıyla toplu bilinçte derin kök salmış olan belirli davranış biçimleri ve belirli inançlar hakkında bilgi verirler. Değişik yaşlara ait bu klişeler nesilden nesile aktarılmıştır. Bunların büyük belgesel önemi vardır, zira bunlar mantalite evrimini veya tam tersine bunların steadfast durağanlığını izlememize imkan verirler. Eski Türk mezar kitabeleri esasen maskülen iken<sup>9</sup>, yaş destanı bir erkek türküsüdür. Bu yaş hakkında bir türkü olmakla birlikte aynı zamanda ölümün bariz şekilde içinde mevcut olduğu bir mersiye olan gözyaşıyla da doludur.

Burada dört örnek veriyorum: Birincisi 18. yüzyıla ait, bir diğeri 19. yüzyıla ait ve geri kalan ikisi de 20. yüzyıla aittir. İlki kökeni hakkında pek az şey bildiğimiz bir Ermeni şairi olan Aşık Vartan (bundan sonra V şeklinde geçecektir) tarafından olanıdır<sup>10</sup>. İkincisini Kayseri civarında meşhur olmuş küçük bir şair olan Seyrani'ye borçluyuz (1807-1866)<sup>11</sup>; bundan sonra S şeklinde geçecektir<sup>11</sup>.

Üçüncüsü ise hayatıyla ilgili olarak Z. Günalp'ın<sup>12</sup> kısa bir eser yazdığı Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında yaşamış bir Anadolu şair olan Aşık Hasan'dır (bundan sonra H şeklinde geçecektir). Bu son örnek 1940 yılında Çetmili Ali (bundan sonra A şeklinde geçecektir) tarafından bunu kaleme alan P.N. Boratav tarafından söylenmiştir. Söz konusu türkü keman üzerine melodik bir yinelemedir<sup>13</sup>.

Burada skolastik geleneğin kabul ettiği ve pisagorcu doktrini<sup>14</sup> kabul eden (Albert Magnus, De aetate, 1,2.: "Aetas autem in omnibus aetate participantibus in quatuor aetates divitur(...)")<sup>15</sup> şeklindeki dört yaş dönemi yerine yedi yaşın birbirinden ayrıldığı bir geleneği takip edeceğiz. Ne birbirine eşit olmayan dört yaşa sahip Özbek geleneğini<sup>16</sup>, ne on beş yılın her biri için dört yaşa sahip olan Masai geleneğini<sup>17</sup> izleyeceğiz; halbuki Etiyopya'nın Galla'sında sekiz yılın her biri için on yaş mevcuttur<sup>18</sup>.

Birbirine eşit uzunlukta olmayan bu yedi yaş incelediğimiz kadarıyla hayatın sıradan sınırını temsil eden yüzyıllık bir süreyi tasvir eder. Ancak kullandığım<sup>19</sup> terminoloji bu belgelerde belli değildir:

1. infans (bala 0-5)
2. puer (çocuk 5-10)
3. adulescens (delikanlı 10-20)
4. juvenis (genç 20-40)
5. vir (adam 40-60)
6. senex (ihtiyar 60-80)
7. decrepitus (yaslı 80-100)

Bu, konuşamama yaşı (1), edinme yaşı (2), büyüme yaşı (3), ara (dercetme) yaşı (4), olgunluk yaşı (5), yitirme yaşı (6) ve sağırılık yaşı

(7)'ni içermektedir. Bunların hepsi yüz yıl içinde olup bitmektedir. Geçmişte sadece sembolik bir mana ifade eden hayatın bu asrı günümüzde yaygın olma eğilimindedir<sup>20</sup>. Ancak ilk yaşlar için detaylı olan periyotlara ayırmanın dördüncü yaştan itibaren - ki ortak kullanımla başa baş olmada bir uygulamadır<sup>21</sup> - beş ve 10 yıllık dönemleri benimser.<sup>22</sup> Bu tür belirli bir şarkının söz konusu olduğu halde, yaş tam bir yıla tekabül eder burada on yıl 'on yıl ikisi bir' birlikten daha fazla düşündürücü bir güce sahiptir. Dolayısıyla, tercümemde üst sayıya göre sıra sayısı olan yaşları kullandım<sup>22</sup>.

## 0. Doğum öncesi-fetüs (dölüt)

Gebelik ve fetüsle ilgili inançlar meni-kan-hayat üçlüsünün ilgilendirdiği kadarıyla Müslüman inancına paralellik arz etmektedir: üçüncü aya kadar zuhur etmez.

Ezel benim şu cihana geldim  
Hüdamdan emroldu düstüm erkâna  
Anamın rahmine düştüm kaynadım  
Bir katre kan iken döndüm insana (V kıta 1)  
Bir katre menidir sulb-ü pederde  
Kırk günde göbekdar rahm-ı mâderde  
Altmış günde vücut bulur hayterde  
Hayterde hayatı cavidan olur (S kıta 3)

Atamın belinden indiriverdi beni  
Ak mürekkeb idim kızıl kan oldum  
Dürlü irenklere döndürüverdi beni (A kıta 1)

Kuran'ı Kerim'in XXXII (12-24) ayeti kerimesi bu konuda son derece nettir: "Biz insanı süzölmüş balçıktan yarattık, sonra onu kapalı bir hazne [rahim] içindeki bir sperm damlasına çevirdik, sonra damladan bir kan pıhtısı meydana getirdik sonra bu kütleden kemikler yaptık, sonra kemikleri deriyle kapladık, böylece bir başka canlı meydana getirdik."<sup>23</sup>

Organların ortaya çıkışının tuhaf şekilde vücudun üstün olan yarısı için geçerli olan (gövde ve baş) bir sırayı izlediği görölmektedir:

Arka göğüs gerdan dil ağız dudak  
Bir dane yüz yanak olmada duşak  
İki kaş ile baş hem iki kulak  
Memeler sinede bir nisan olur (S kıta 4)

Ana karnındaki hayatın maceralı olduğu düşünölmektedir (ancak bu modern bir görüştür) :

Anamın rahminde ben neler gördüm  
Yedi deryayı geçtim ummâna vardım  
Başımı kaldırdım ayağa durdum  
Tepemin üstüne döndürüverdi beni (A kıta 2)

Çocuğun anne karnındaki hareketleri uğur olarak telakki edilmektedir. Gebelik doğa üstü güçlerin varlıklarını hissettirdiği bir ara geçiş halidir: Gebe bir kadının karnındaki bebek hareket halinde iken kadının karnına dokunan kimsenin dileği yerine gelir<sup>24</sup>. Gebeliğin uzunluğu gerçeğe uygun tezahür eder:

Akıl fikir ermez sır-ı Suphan'a  
Kismetin ne ise gelir cihana  
Dokuz ay on günde doğurur ana  
Cihanı görünce iş figan olur (S kıta 5)

Ancak bu Kırgızistanda mevcut olan ay ve kün (on ay ve on gün) üzerindeki geleneksel hesaplardan örneğin Kitabelerdeki<sup>25</sup> kadar eski olacak şekilde farklıdır.

### 1. *Bebeklik, infans (bala), (0-5)*

Doğum bir başlangıç ve bir geçiş törenidir:

Anamdan doğdum da dünyaya geldim  
Dört yanım aldılar arada kaldım  
Dokuz aylık seferden geldim  
Dünya bir han imiş konduruverdi beni (A kıta 3)

Bebekliğin farklı evreleri doğru bir şekilde tasvir edilmektedir, bunun maskölin bir türkü olması pek az beklenebilir:

Ebe yur ardırır sararlar masum  
Göbegi kesilir düzlenir mahdum  
Dayalar elinde ahvali malûm  
Elden ele geçer âlişan olur (S kıta 6)

Diğer taraftan, feminen bir dünyaya kapalı kaldığından, bebeğin ilk aylarının taze kokusu mevcuttur:

Üç ayımda uyumuştum uyandım  
Dört ayımda silkindim de deprendim  
Altı ay olunca çözüldü bendim  
Ol dem her yerime düştü nişana ( V kıta 2)

Bu son cümle kolaylıkla izah edilebilir: çocuk sıkıca kundaklanmış ve ayrıca (sadece düşük bariyerlere sahip olan) beşiğine iyi sallanabilsin diye sıkıca bağlanmışdır. (Bu ekseri Altay toplumlarında enseden düz olmasının nedeni olarak kabul edilmiştir. Akli melekelerin gelişimini engellemez)

Beşikte sallanır bir esrük arslan  
Ne adı bellidir ne misli ayan  
Altı ayda söyler lisanı süt nan  
Bir yaşına girer hod lisan olur (S kıta 7)

Adın olmayışının 'çocukluk adı olan' oğlan ile 'erkeklik adı olan' er arasındaki klasik farkla ilgili olarak kötülüğe karşı koruyucu bir fonksiyonu vardır: Birincisini önce ikincisini ise sonra söylemek mümkündür. İnsanlar ayrıca gerçek veya sembolik bir teşhisle zamanından çok erken kaderini bağlamaktan kaçınırlar.

Bazı şairler ilk yılların pastoral manzume boyutunu tanımlarken lirik hareket etmişlerdir :

Bir yaşında çiçek ile büründüm  
Yaşım aldım dört ayaklı süründüm  
Toprakta taşa yüzüstü yürüdüm  
Ne yalvarabildim ne hâl bilene

İki yaşında su istedim içmedim  
Ağaçtan ateşten taştan kaçmadım  
Gördüklerim birbirinden seçmedim  
Cahil idim, benzer idim hayvana

Üç yaşında açıldım döndüm göle  
Açıldı dillerim döndüm bülbüle  
Her gelen eğleşir söylete güle  
Şirin sözüm benzettiler gülsana (V kıtalar 4-6)

Çocuk bazen bir hayvandan çok, bir bitkiyle mukayese edilmiştir:

Mevlâm bir adama çocuk verince  
Bağda bitmiş bir fidana benzer  
Böyüyüp de bir yaşına girince  
Sanki kokulu güldane benzer  
İkisinde serhoş gibi dolaşır  
Üç yaşında gördüğüne sataşır  
Beş yaşında kaşlar benzer kemana (H kıtalar 1-2)

## 2. Çocukluk, puer (çocuk), (5-10)

Bu küçük oğlan çocuğunun okul ve ayrıca sünnet olmak yoluyla erkeklige adım attığı bir sosyalleşme dönemidir; bununla ilgili tanımlamalarda pek az bir fark görülür:

Beş yaşında dişlerimi çiğnedim  
Altı yaşında yaşdaşımla oynadım  
Yedi yaşında bir zerrece kaynadım  
Sekizimde su tek coştum her yana

On yaşında cahillikten ayrıldım  
Gören bilen arasında sayıldım  
Aşka düştüm her tarafa yayıldım  
Her gören sanırdı deli divâne (V kıtalar 7-8)

Süt dişinin düşmesi en önemli değişimi sembolize eder :

Altısında kendi söyler düşüni  
Yedisinde değiştirir dişini  
Sekizinde bahta koyar işini  
Dokuzunda taze bostana benzer (H kıta 3)

Beş yaşında olur bülbül misali  
Altısında olur tıfl-i sultani  
Yedisinde olur mektep mekânı  
Sekinzinde sünnet ve iskân olur (S kıta 9)

### 3. Gençlik, *adulescens* (delikanlı), (10-20)

Bu dönemin başlangıcı önceden fikri bir işle refakat eden fiziki ve entelektüel gelişimle kehdini belli eder:

Dokuzunda durmaz okur Kur'anı  
On yaşında anlar yahşi yamanı  
On birinde yazar nüsha divanı  
On ikide hilâl kaş keman olur. (H kıta 10)  
On ikide aklım yükseldi yarı  
On üçte yitirdim namusu arı  
On dördünde hatmeyledim hüneri  
Gönül arzuladı bir ad kazana (V kıta 8)

On yaşında konca güldür açılır  
On birinde âb-i hayat içilir  
On ikide boyu beli seçilir  
On üçünde gözler mestane benzer (H kıta 4)

Bu dönemin geçmesi her zaman için kolay olmaz:

Düşün e hey deli gönül düşün e  
Düş demişler su çeşmimin yaşına  
Ben de girdim on üç on dört yaşına  
Dürlü sevdaları öğrediverdi beni (A kıta 4)

Derken güzellik çağı, fiziki kendini biliş dönemi çıkagelir ancak bu aynı zamanda bireyin yanlış yapma riskinin olduğu, gençliğini bozan tecrübelerin parça parça yaşandığı bir zamandır; kadını, şarabı ve dövüşmeyi keşfeder:

On beşimde bedirlenmiş ay oldum  
Anama babama külli şay oldum  
Belim kuvvetlendi katı yay oldum  
Benzer idim şir-ü seker civâna

Yirmi yaşımdaydım seyrimden geçtim  
Aşkım havalandı oynadım coştum  
Bulanık çay gibi kaynadım taşım  
Gürleyince benzer idim arslana (V kıtalar 9-10)

On üçünde eyler hoş müsahabet  
On dördünde eder tenhaca sohbet  
On beşinde eder hublarla ülfet  
On altı yaşında nevcivan olur  
On yedi yaşında düşer sevdaya  
On sekizde uğrar kuru kavgaya  
On dokuzda sunar destin sahbaya  
Yirmisinde merd-i suhandân olur (S kıtalar 11-12)

On dördünde güzelliğin bağıdır  
On beşinde gören aklın dağıdır  
On altıda yiğitliğin çağıdır  
On yedide sanki ceylana benzer



On sekizde belli eder arını  
On dokuzda gözetir şikârını  
Yirmisinde kendi bulur yârini  
Zencirin koparmış aslana benzer (H kıta 5-6)

Bu son örnekte mesela Dante'nin kendi ideal erişkinliğinden beklediği bedeni zevkleri reddedişini göstermeyen, harmanlamanın mevcut olmadığı bütünlükle eşitlenmiş olan bir saflık mevhumu verilmekte olduğunu düşünürüz: Dante, kendi erişkinliğinin sarhoşluk, pudor ve verecundia vasıflarıyla kesin şekilde tanımlanabilen bir takdir etme yetisine (vergogna) özellikle hassas olmasını ister<sup>26</sup>.

#### 4. Orta Yaş, juvenis (genç), (20-40)

Bu, yiğit'in veya genç/cesur, yiğit erkeğin tüm değerini gösterdiği bir çağdır. Sosyal alanda başarılı olabilmesi için sadece fiziksel güç değil fakat aynı zamanda itidal ve terbiye ve namusa uymada azim göstermesi lazımdır:

Otuzumda hiç kimseyi saymadım  
Mertlik ettim nâmertliğe uymadım  
Garazımı hiç kimseye koymadım  
Her ne yaptım ise merd ü merdâne

Kırk yaşında nizam deyü kuruldum  
Aşkımın usandım yârdan yoruldum  
Bulanık çay iken aktım duruldum  
Akar oldum deryâlara çalkana (V kıtalar 11-12)

Yirmi beş yaşında olur bir dayı  
Otuzunda saymaz adlı ankayı  
Otuz beş yaşında yıldırır bayı  
Kırk yaşında merd-i merdan olur (S kıta 13)

Bu yaşta dinginleşme görülür. Bu ayrıca ahlaki düşünceleri belirtmeye başlama itibarıyla erken dönem 20 yüzyıl yazarlarının eserlerinde de kendini hissettirir:

Yirmi beşte bıyıkları burulur  
Otuzunda akan sular durulur  
Otuz beşte günahları sorulur  
Ataşa atılmış pervana benzer (H kıta 7)

On beşimden yirmiye dek yol oldu  
Otuzumda çevre yanımlı göl oldu  
Kırkımda da boz bulanık sel oldu  
Kırkımdan sonra hayrımı şerrimi bildiriverdi beni (A kıta 5)

Evlenme ve bir göreve getirilme gibi toplumsal seremonilere atıflar dikkati çekecek derecede görülmemektedir. Yaş Destanında sadece bireysel evrim dikkate alınır.

#### 5. Olgunluk, vir (adam) (40-60)

Olgunluk kısa süre içinde fiziksel ve toplumsal çöküşe eşitlenir<sup>27</sup>. Yüzyılın başında ortalama yaşam süresi günümüzdekinden hatırı sayılır derecede düşüktü. Toplumun üst tabakalarında kendilerine yer bulmayı başaranlar dışında emeklilik yaşı erken geliyordu<sup>28</sup>. Bu durumun yaşlılık statüsünü kazanmak için tek başına yeterli olmadığını, bunun yanısıra toplumsal ve mesleki başarının

eşlik etmesinin şart olduğunu akıldan çıkarmamamız gerekmektedir.

*Kırk beşimde ben de bildim ölmek var  
Eğril yoldan doğru yola gelmek var  
Nizam kurup sûr düdüğün çalmak var  
Ettiğim günahlar geldi meydâne*

*Ellisinde keyfim biraz bozuldu  
Damarımda kan kalmadı süzüldü  
Cesedimde tenim bütün üzüldü  
Ben de bildim dünya kalmaz insana (V kıtalar 13-14)*

Değişik alanlarda başarısızlıklar meydana gelir:

*Kırk yaşında yiğit erer kemale  
Ellisinde döner Rüstemi Zâl'e  
Elli beş yaşında bir başka hale  
Altmışında akli perişan olur (S kıta 14)*

*Kırk yaşında gazel dökülür bağlar  
Kırk beşinde günahlarına ağlar  
Ellisinde oğullara bel bağlar  
Dağ başına çökmüş dumana benzer (H kıta 8)*

#### **6. İhtiyarlık, senex (ihtiyar), (60-80)**

Bu yaşın tanımı insanı ürperten şekilde gerçekçidir; fiziksel takat azalır akli melekeler yiter:

*Altımışımda bulamadım tadımı  
Çok çalıştım alamadım dâdımı  
Nâçarlıktan yine sevdim yadımı  
Gücüm yetmedi dost oldum düşmana*

*Yetmişimde ağzım içi çürüdü  
Kale burcu bedenlerim kurudu  
Ağrı sızı her yanıma bürüdü  
Bu felek getirdi beni amana (V kıta 15-16)*

*Altmış beş yaşında ak-pak sakalı  
Yetmişinde düşer ölüm hayali  
Yetmiş beş yaşında kalmaz mecali  
Sekseninde pîr-i nâtüvan olur (S kıta 15)*

*Yetmişinde gördükleri düş olur  
Yetmiş beste artık çöker kış olur  
Sekseninde bâdem gözler yaş olur  
Yolunu yitirmiş kervana benzer (H kıta 10)*

#### **7. Ölüm Yaşı, decrepitus (yaşlı), (80-100)**

Burada ele alınan metinlerin tamamında ömür süresinin çoğu kişi için bir önceki yaş ölüm yaşı olarak kabul edildiğine dair az bir şüphe varsa da 100'e kadar çıkarılmış olan yaşın, kadercil bir yaş olduğu dikkatimizi çeker.

*Seksenimde kimse sözüm tutmadı  
Oğul uşak hizmetimi etmedi  
İstediğim yere ayak gitmedi  
Eğildi belim bu yana o yana*

Doksanımda ecel indi asıldı  
Kale burcu bedenlerim yassıldı  
Yüz yaşımda nefesciğim kesildi  
Can ayrıldı ceset kaldı virâne

Her ne ki var cesedimde soyuldu  
Üç beş arşın bez içine koyuldu  
Gören bilen kavim kardeş dizildi  
Cesedimi götürdüler zindana (V kıta 17-19)

Aşağıdaki betimleme ömrün süresi açısından geleceğe ait olup,  
milenyumun geleceğini savunmaktadır:

Seksen beş yaşında aziz-i cihan  
Doksanında hata çıkmaz lisandan  
Doksan beş yaşında kair mı nam ü san  
Yüz yaşında ağlar hanüman olur

Cümlemiz kerem ede girdigâr  
Yüz beşinde cürmün anıp eder zar  
Yüz onunda olur ölümü nâcâr  
Yüz on beş yaşında teslim can olur

Kimse bilmez hiç kimsenin amelin  
Öksüz bırakır da gider eşmelin  
Gelir komşuları diker kefenin  
Koyarlar tabuta yol revan olur (S kıta 16-18)

İhtiyarlığın alacakaranlığına bir dizi fiziki engel eşlik eder:

Seksen beşte artık beli bükülür  
Biter ömürü takatı gücü sökülür  
Doksanında hep dişleri dökülür  
Geldi geçti şimdi yalana benzer

Doksan beş yaşına girip aşınca  
Ölüm korhısı gelip yaklaşınca  
İnsanoğlu yüz yaşına varınca  
Sanki savrulmuş harmana benzer (H kıta 11-12)

Ve daha açık olarak:

Seksenimde beratlarım yazıldı  
Doksanımda kemiklerim süzüldü  
Yüz yaşımda nakışlarım bozuldu  
Yine bir sabî leyleğe döndürüverdi beni

En sonunda şem'aları yandırdı  
Ecel şerbetini verdi kandırdı  
Va'de yetti Azra'ili gönderdi  
Dünyaya gelmemişe döndürüverdi beni (A kıta 7-8)

(Sabi leyleğe dön-: dünyaya gelmemişe dön-) şeklindeki bu son metinde açıkça belli olan bir çıkış yapılan noktaya dönüş Batılı eserlerde 'hayatın evreleri' ile ilgili daimi bir özelliğe tekabül etmektedir. Bebekle ölüm döşesindeki insan, toplumsal hayatın köprüsünün iki tarafında duran ahiret yurdunun -(cennet/cehennem) her iki tarafında aynı seviyede durmaktadırlar.<sup>29</sup> Dolayısıyla, bebeklik ve ihtiyarlık tabiat itibarıyla birbirlerine yakındırlar. Bunlar dünya kültüründen bebeklik gıyaben, ihtiyarlık ise kıdem

itibarıyla dünya kültüründen tecrit edilirler. Bu simetriyi arttırmak için, insanı topraktan getirip, yine toprağa gönderen ilahi kudreti bizlere hatırlatmak amacıyla bunların her biriyle bir melek ilgilenir. Tabiattaki bu fazlalık veya bu kültür yokluğu her iki yaşın toplumsal dünyaya bağımlı olduğu şeklinde de yorumlanabilir: ömrün uç noktaları gösteren bu iki yaş kendi başlarına yaşanmak durumundadır.

### SONUÇ:

Artık bizi insan hayatının devinimi içine atmış olan bu düşünceye odaklanma zamanı gelmiştir. Türk yazarlarının gözlemlerinin gerçekçiliğinin bir kez daha altını çizmemiz gerekir. Yüzde yüz, bu metinlerin evrensel bir betimleme değerleri vardır. Bunlar kültürel özelliklere az yer verirken, gözlenen fizyolojik evrimi şikayetçi olmaksızın kayıtsal bir tanımını verirler. Daha detaylı bir araştırma ile yaş destanının<sup>30</sup> tıpkı Fransa'da 'Hayatın evreleri' adlı bir kaç eserde bulabileceğimiz şekilde dışı olduğu görülecektir. Dışıl bir hayat çizgisi ancak yeni bir keşif olabilir. Klasik Türk toplumunda yaşlı kadının statüsü 'yiğit' olmayı başaramadığı takdirde azalır<sup>31</sup>.

Bir taraftan yaşla ilgili türler arasındaki bağı daha yakından etüt ederken, diğer taraftan almanaklar, takvimler ve işporta kitaplar arasında olmak ilginç olurdu. Olayların ömür çizgisi üzerindeki etkisi bireyle birarada varolma arasındaki paralelliğin derecesine bağlıdır. Zamanda olan her şey rahatlatıcıdır, halbuki yanlış zamanda olan her hangi bir olay ise bir endişe kaynağıdır. Tarihsel gelişmeler bireysel varoluşun çizgisini izlemektedir ve bu nedenle nesilden nesile bir sonrakini tehdit eden ahlaki, kültürel ve maddi

düşüşe ağırlar: birey ve toplum ataleti, sonsuz bir devinim içinde üstüste binmiş haldedir.

Türk halk türküsünün belirgin bir kategorisini oluşturan Yaş Destanı estetiğinin doruğuna erişmese dahi, yaşanan ve tecrübe edilen zaman arasındaki o hassas dengenin yararlı bir temsilcisi olmaya devam etmektedir. Hayatın gidişatına izini vuran olayları vurgulamakta, toplum normu tekrar etmekte ve toplumsal zamanı bireylerin geçirdiği değişimlerin dizinine bağlı olarak inşa etmektedir.

## Dipnotlar

1. Bu nedenle Sextus Empiricus'un yaptığı gibi, zamanın varolduğunu inkar etmek mümkün değildir: "Dolayısıyla zaman ne sınırlı ne de sınırsızdır. Ve madem zaman ne sınırlı ne de sınırsız değilse, o halde zaman hiç yok demektir. Hypotypeses, III 141-142, Jean-Pierre Dumont tarafından Les Secptiques grecs'te alınma, Paris, 1966, s.149); ayrıca Saint Augustine gibi "Zaman tam olarak nedir? Bana kimse sormazsa, cevabı bilirim; birisi bana sorarsa ve ben açıklama istersem, artık ne olduğunu bilmem" (İtiraf, XIV. Bölüm "Le probleme du temps" Paris, 1964, s.264) şeklinde bunu gözardı etmek mümkün değildir. Newton gibi başkaları bunu şu şekilde bir kavrama dönüştürmüşlerdir: "Dışardan herhangi bir şeyle ilgili olmayan matematiksel ve gerçek, mutlak zaman kendi içinde öz itibarıyla düzgün bir şekilde akmaktadır" (E.Klein, M.Spiro(eds) , Le temps et sa fleche, Paris, 1994, s.32'de alıntılı 1. Kitap, Principia Mathematica)
2. Dauzat, Dubois, Mitterand, Nouveau Dictionnaire etymologique, Paris, 1971
3. Konuyu oldukça açıklığa kavuşturmuş olan Sn.L. Bazin'in yapmış olduğu detaylı analiz (Les systemes chnologique dans le monde türnc ancien, Paris, 1991, s.55-56)
4. Esasen, yaş konusunu doğru şekilde ele almak için insan ve hayvan yaşlanması arasındaki bağıntıyı araştırmak gerekir; bilahare en az ortak bir unsura rastlarız: dişler, büyüme ve ölüm yaşı bir alamettir.
5. A.R.Radcliff Brown, "Yaş organizasyon terminolojisi" Mar 29, 1929, C.Attias-Dofutt'un Generations et ages de la vie adlı eserinde alıntılı, PUF., 1991, s43
6. Bazin (o.c.p.104) Kitabelerde lokatiflerin diğer hallere göre üç kat daha fazla rastlandığını ifade etmektedir.
7. H: Dubois, M.Zink(eds), Les ages de la vie au Moyen-Age, Paris, 1992, s174
8. Bazin, o.c., s. 108-109
9. Bazin, o.c., s. 107

10. K.Z.Gençosman, Türk Destanları, İstanbul, 1972, s 368-372
11. Gençosman o.c., s. 364-367
12. Bir Aşıkla Konuşma, Halk Bilgisi Haberleri 69, 1937, s.97-100
13. P.N.Boratav, Folklor ve Edebiyat, Tome I, İstanbul, 1982, s.97-100
14. W.Hirdt 'Die Lebensalter bei Dante', Dubois, Zink (eds)o.c.s.193 not1'de alıntılı
15. Çocukluk (0-20 bahar), erişkinlik (20-40 yaz), gençlik (40-60 sonbahar) (ihtiyarlık (60-80 kış) cf C. Attias-Donfut, Generations et ages de vie. S.63 not. Psikanalistlerin eserlerinde kısa bir sekans ile(Jung için 4 yaş:çocukluk, gençlik, olgunluk, ihtiyarlık) ve uzun bir sekans (Erikson için 4 yaş:erken çocukluk, çocukluk, oyun çağı, okul çağı, erişkinlik, erken yetişkinlik, olgunluk, ihtiyarlık) arasında bir muhalefet görülür.
16. G.P.Snesarev "Tradicia muzhsikx sojuzov v ee pozdnejshem variante u narodov Srednej Azii" Materialy Xorezmskoj expdicii, ciltVıı Moskova, 1963, s.158 sk.
17. B.Bernardi o.c.s48
18. Aynı eser, s.74; ayrıca bazı Afrika ve Amerikalı Kızılderili vakalarına uygulanan resmi kalıp için bak. F.H. Stewart (Yaş Grup Sistemlerinin Temelleri, New York, 1977)
19. Çocukların konuşabildiği ve gençlere bir eş ve biraz toprak verilmesi şeklindeki hafif farklılık hariç
20. Yarım asırda yüz yaşındakilerin sayısı 15 ile çarpılmış olup, 21yy. başlarına gelindiğinde bunun iki katına çıkması beklenmektedir. (Klein, Spiro (eds) o.c.s. 217) Bir asır aynı zamanda sosyologlar açısından 3 neslin etki dönemini göstermektedir."Çocukluk izlenimleri 2 nesil önce iletilen tecrübeleri muhafaza edecek ve yetişkinin faaliyetlerinde etkili olacaktır." (attias-donfut, o.c. s.21)
21. Günümüzde dahi, sanayi toplumlarının nesilleri her on yılda bir ortaya çıkmaktadır (C.Attias-Donfut.o.c. s.21)
22. Sorun elbette karmaşıktır, ancak, Kırgızca ve Kazakça gibi dillerde yaş sözcüğü günümüzde: 10 yaşında şeklinde kullanılmaktadır.

23. Diğer sureler bunu teyit etmektedir (XVI 4; XVIII 37) XXII 5'in fetüs kütlesinin substratunu olarak 'gevşek bir kütle' tabirini geçtiğini belirtebiliriz. (Le Coran, trad. D.Masson, Paris, 1967)
24. Cf H.Masse: Croyances et coutumes persanes, Tome I, Paris, 1938, s.35, M.Nicholas Traditions populaires turques: Les naissances, Paris, 1972, s 54
25. On ay iletirdi ögüm "anam beni on ay karnında taşıdı" aslında dokuz aya tekabül etmekle birlikte gebelik ve doğum tek bir birim olarak geçmektedir (cf Bazin, o.c. s.11): bu Kırgız geleneğinde halen muhafaza edilmektedir: üç ay üç kün saatta/ badan-i bina tan blot/ on ay on kün saatta/xudayım bergen erender/ jarıgık jüzün köröt "Üç Ay dönemi ve üç günlük bir süreden sonra/ fetüs şekle gelir/ On Ay ve on günden sonra/ Allah'ın gönderdiği erkekler/ Günün ışığını görürler" (R.Dor 'un genre turc peu exploite: la ballade des ages' turcica XVIII, 1985, s.201)
26. W.Hirdt 'Die Lebensalter bei Dante', Dubois, Zink (eds)o.c.s.194 not 1'de alıntılı
27. Günümüzde bu artık geçerli değildir: sosyologların "olgunluk dönemi" hakkında konuşma eğilimi dolayısıyla (Attias-Donfut,o.c. s.97): toplumumuz, gençliğe karşı kararlı eğilimiyle, pisagorcu erişkinliği konumuna oturtmuş bulunmaktadır.
28. Dolayısıyla, örneğin geçen yüz yıl içinde Osmanlı ordusunda yaş sınırı mareshal rütbesi için 41 ila 68 arasında değişmekteydi. (A.Billioti. A.Sedad. Legislation Ottomane, Paris, 1912 s.181-2) Kitabeler kadar eski olarak, daha üst askeri görevlere erişmenin geç geldiğini görürüz ve bu da yaşlı öldükleri belirtilen kişilerin niçin 60 ila 70 arasında olduğunu açıklar.
29. İslam akidesine göre, ölen bebekler Cennet'e gider ve burada Allah katında ana-babası için şefaatçi olabilir (Masse,o.c. Tome I, s.36)
30. A.Caferoğlu'nun cf bir gızın yaş destanı (Doğu illerimiz, Ağızlardan Toplamalar, İstanbul, 1942, s.56-58)'nda kadınların ömrünün uzunluğu erkeklerinki kadar olarak geçmektedir: 100 yıl.
31. Pamir'de Hacca gitmiş ve kendini kampını tek başına idare eden yaşlı bir kadına rastladım. Kendisini bana köp yaşlı bir adam (o çok iyi bir erkektir) diye tanıttılar.

# BİR ÖZELLEŞTİRME YÖNTEMİ OLARAK HALKA ÇEK (VOUCHER) DAĞITILMASI YÖNTEMİ VE AZERBAIJAN UYGULAMASI

\* Doç. Dr. Muhammet AKDİŞ

## I- GİRİŞ

Özelleştirme çağımızın bir gerçeğidir. Liberal ekonomiyi değişik uygulamaları ile benimsemiş ülkelerden başlayarak, eski Sovyetler Birliği ülkelerine kadar hemen hemen bütün ülkeler az veya çok oranda özelleştirme yöntemine başvurmuşlardır. 1940'lı yılların millileştirme akımı 1970'lerden itibaren yerini özelleştirmeye bırakmış bulunmaktadır.

Özelleştirmenin çok farklı yöntemleri uygulanmaktadır. Özellikle geçmişte sosyalist ekonomik sistemi benimsemiş ve bütün ekonomik birimleri devlet mülkiyetinde toplamış ekonomilerde bu konu ayrı bir öneme sahiptir. Çünkü, sadece devlet mülkiyetinin özelleştirilmesi değil, bununla yeni bir ekonomik sisteme de geçiş söz konusu olmaktadır.

\* Pamukkale Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Öğretim Üyesi.

## II- ÖZELLEŞTİRME YÖNTEMLERİ VE ÇEK (VOUCHER YÖNTEMİ)

Dünya'da uygulama alanı bulmuş çok çeşitli özelleştirme yöntemleri vardır. Ancak, özellikle doğu bloku ülkelerinde konu tamamen ayrı bir mahiyet kazanmakta ve uygulamalarda da farklılıklar görülebilmektedir. Bu farklı uygulamalardan bir tanesi de Çek (Voucher) yöntemidir.

### A- ÇEK (VOUCHER) KAVRAMI VE

#### ÇEK YÖNTEMİNİN AMACI

Vesika, makbuz, senet gibi anlamlara gelmekte olan ve her ülkede farklı terimlerle isimlendirilen çek(voucher) kavramı, özelleştirilecek müesseselerdeki hisseleri belgeleyen bir özelleştirme payı ve sertifikası anlamındadır.

Çekle özelleştirme sistemi temelde, özelleştirilecek tüm mallarda o ülkede yaşayan bütün insanların aynı oranda hak sahibi olduğu mantığından hareket etmektedir. Sermayenin tabana yayılması ve özelleştirmenin hızlı bir şekilde gerçekleştirilebilmesi<sup>1</sup>, özelleştirme sonucunda elde edilecek gelirden halkın da belli oranda pay sağlaması bu uygulamanın temel amaçlarından sayılabilir.

### B- ÇEK SİSTEMİNİN UYGULAMA ŞEKLİ

Çek sisteminin uygulanması için, önce çekle özelleştirilecek müesseselerin değerlerinin tesbit edilmesi, tesbit edilen bu değerleri temsil eden çeklerin bastırılması, bastırılan çeklerin halka dağıtılması, çeklerin alınıp satılabileceği bir piyasanın oluşturulması; daha sonra da özelleştirilecek müesseselerin anonim şirkete çevri-

lerek hisselerinin belli bir bölümünün açık arttırmalarda çek bedeli ile satılması ve çek sahiplerinin bu bedelleri çeklerle ödeyerek ilgili şirketin hisselerini almaları gibi aşamalar gerekmektedir.

## III- ÇEK (VOUCHER) YÖNTEMİNİN UYGULANDIĞI ÜLKELER VE SONUÇLARI

Çek sistemi Dünya Bankası'nın önerisi ile özellikle eski doğu bloku ülkelerinde, öncelikle de Çekoslovakya, Litvanya ve Moğolistan'da uygulama alanı bulmuş ve her ülkede farklı şekillerde tatbik edilmiştir<sup>2</sup>.

Çek sisteminin ilk uygulandığı Çekoslovakya'da çeklerin ahalیه dağıtılması ile birlikte "yatırım fonları" da oluşturulmuştur. Bu fonlar herhangi bir izin ve sınırlama olmaksızın Çek ve Slovak yatırımcılara aynı anda açılmış ve bu şekilde altıyüz'ün üzerinde fon kurulmuştur. Ancak, bu fonlardan bazıları yükümlülüklerini yerine getirememişler ve kapanmak zorunda kalmışlardır. Devlet de bu fonlar için düzenleyici esaslar getirmiştir. Çekoslovakya halkı kendisine dağıtılmış olan çek (voucher)leri açık arttırmalar yoluyla doğrudan özelleştirme payına (hissesine) dönüştürebildiği gibi; isterse bunları daha sonra özelleştirilecek teşebbüsler için aranacak hisselerle dönüştürmek amacıyla yatırım fonu payı olarak da muhafaza edebilmişlerdir.

Polonya'da ise, bu çeklerin yatırım fonlarına çevrilmelerine sınırlama getirilmiş, Macaristan'da ise tersine, çeklerin geri ödenmesi taleplerine kısıtlama getirilerek uygulama bu şekliyle yaygınlaştırılmıştır.

Çekoslovakya'da yaklaşık 8.5 milyon vatandaş çek elde edebilmek için nakdi bir bedel ödemiş; Litvanya'da çek kaydı devletin bütün varlıklarının satın alınması için kullanılabılmış; Moğolistan'da ise, çek sahipleri bu çekleri küçük işletmelerin hızlı ve başarılı özelleştirilmesinde kullanmışlardır.

Çekle özelleştirme en geniş şekli ile Rusya'da uygulanmıştır. Burada çekler bütün ahaliye dağıtılmış, serbest piyasada satılmış ve kamu mülkiyetinin özelleştirilmesinde kullanılmıştır.

Özetle, bir kısım problemler olmasına rağmen, çekle özelleştirme Rusya, Gürcistan, Azerbaycan, Çekoslovakya, Polonya, Macaristan, Letonya ve Litvanya'da<sup>3</sup> uygulanmış, büyük oranda da başarılı olmuştur.

#### IV- ÇEK YÖNTEMİNİN AZERBAYCAN'DA UYGULAMASI VE SONUÇLARI

Azerbaycan, özelleştirilecek küçük, orta ve büyük işletmeler için ayrı ayrı usuller benimsemiş, orta ve büyük boy işletmelerin özelleştirilmesinde çek yöntemini uygulamıştır. Uygulama kapsamında olan işletmeler sektörlere göre, sanayi, ulaştırma, inşaat, ticaret ve hizmet işletmeleri olmak üzere beş gruba ayrılmıştır. Bu işletmeler de çalışan işçi sayısına göre, büyük, orta ve küçük işletmeler olmak üzere üçe ayrılmışlardır.

##### A- AZERBAYCAN'DA İŞLETMELERİN GRUPLANDIRILMASI VE ÖZELLEŞTİRME YÖNTEMLERİ

Azerbaycan'daki işletmelerin gruplandırılmasında esas alınan ölçüler aşağıdaki Tablo: 1'de gösterilmektedir.

**Tablo:1**  
**Azerbaycan'daki Mevcut İşletmelerin**  
**Gruplanma Ölçüleri**

| İşletmelerin Faaliyet Alanları | Çalıştırılan İşçi Sayılarına Göre İşletmelerin Gruplandırılması |        |                |
|--------------------------------|-----------------------------------------------------------------|--------|----------------|
|                                | Küçük                                                           | Orta   | Büyük          |
| 1. Sanayi                      | 50                                                              | 51-300 | 300'den yukarı |
| 2. Taşımacılık                 | 15                                                              | 16-75  | 75'den yukarı  |
| 3. İnşaat                      | 25                                                              | 26-150 | 150'den yukarı |
| 4. Ticaret                     | 10                                                              | 11-50  | 50'den yukarı  |
| 5. Hizmet                      | 10                                                              | 11-50  | 50'den yukarı  |

Kaynak: Azerbaycan Respublikasında 1995-1998. Yıllarda Devlet Mülkiyetinin Özelleştirilmesi Devlet Programı, 29.9.1995, 2 Sayılı İlave, Md.9.

Tablo: 1'de verilen ölçülere göre Azerbaycan'da mevcut küçük işletme sayısı yaklaşık 13621'dir<sup>4</sup>. Bu sektörlerdeki özelleştirme ise, küçük işletmeler için ayrı, orta ve büyük işletmeler için ayrı esaslarla yapılmıştır. Çek sisteminin uygulandığı kütleli özelleştirme (mass privatization) yanında, küçük işletmelerin özelleştirilmesine de aşağıda kısaca değinilecektir.

##### 1- Küçük İşletmelerin Özelleştirilmesi

İşçi sayılarına göre küçük işletme kabul edilen kurumların özelleştirilmesi devlet özelleştirme programına göre mecburi kabul edilmiştir.



**Tablo: 2**  
**Azerbaycan'da Özelleştirilen Küçük İşletmeler**

| No                            | İş Türü                                       | Sayı | İlk değer<br>(100%) | Baslangıç<br>fiyatı (85%) | Satış fiyatı |         |
|-------------------------------|-----------------------------------------------|------|---------------------|---------------------------|--------------|---------|
|                               |                                               |      | Bin manat           | Bin manat                 | Bin manat    | ABD\$   |
| 1.                            | Hizmet                                        | 7380 | 28434404            | 24232310                  | 24169243     | 616720  |
| 2.                            | Ticaret                                       | 614  | 47652075            | 40504264                  | 40504264     | 1033536 |
| 3.                            | Sosyal İhtiyaçlar                             | 146  | 6940469             | 5899399                   | 5899399      | 150533  |
| 4.                            | Akaryakıt Dolum<br>İstasyonları               | 316  | 50796544            | 43177062                  | 43177062     | 1101737 |
| 5.                            | Ekmek satış mağazası                          | 360  | 10933018            | 9293065                   | 9293065      | 237128  |
| 6.                            | Ekmek fırını                                  | 140  | 6809788             | 5788320                   | 5788320      | 147699  |
| 7.                            | Sanayi işletmeleri                            | 242  | 16792294            | 14273450                  | 14273450     | 364212  |
| 8.                            | İnşaat işletmeleri                            | 27   | 3416761             | 2904247                   | 2904247      | 74107   |
| 9.                            | İnşaatı yarım kalmış<br>işletmeler            | 22   | 1926724             | 1637715                   | 1637715      | 41789   |
| 10.                           | Ulaştırma işletmeleri                         | 371  | 142281              | 120939                    | 120939       | 3086    |
| 11.                           | Kiraya verilmiş işletmeler                    | 54   | 2631788             | 2237020                   | 2237020      | 57081   |
| 12.                           | Kiraya verilmiş mesken<br>olmayan işletmeler. | 51   | 3520869             | 2992739                   | 2992739      | 76365   |
| 13.                           | Diğer işletmeler                              | 8    | 55059               | 46800                     | 46800        | 1194    |
| Toplam                        |                                               | 9731 | 180052074           | 153107330                 | 153044263    | 3905187 |
| 1 \$= 3919 manat (resmi kur)  |                                               |      |                     |                           |              |         |
| Kaynak: Devlet Emlak Komitesi |                                               |      |                     |                           |              |         |

Bu işletmelerin özelleştirilmesinde işletmenin %15'inin çalışanlara imtiyazlı fiyatlarla devredilmesi, kalan kısmının ise açık arttırmalarla satılması hedeflenmiştir<sup>5</sup>. Küçük işletme grubundan sayılan ve ülke geneline yayılmış olan benzin satış istasyonlarının ve

ekmek satışı yapan büfelerin özelleştirmesi ise devam etmektedir. Azerbaycan'da 15 Ekim 1997 tarihine kadar özelleştirilen küçük işletmelerle ilgili bilgiler Tablo: 2'de gösterilmektedir.

Tablo: 2'den de görüldüğü gibi bu tarihe kadar yapılan çalışmalarla, toplam 9731 adet küçük işletme özelleştirilmiş ve yaklaşık 4 milyon dolar gibi bir gelir elde edilmiştir. Özelleştirilen işletme sayısı, toplam işletmelerin yaklaşık %70'ini oluşturmaktadır. Bu sayı her geçen gün artmaktadır. Ocak-1998 itibarıyla bu sayı 13 bini geçmiş<sup>6</sup> ve toplam sayının %90'ına yaklaşmıştır.

## 2- Büyük ve Orta Ölçekli İşletmelerin Özelleştirilmesi (Kütleli Özelleştirme)

Azerbaycan'da büyük ve orta ölçekli işletmelerin özelleştirilmesi (kütleli özelleştirme-mass privatization) farklı bir tarzda yürütülmektedir. Bu işletmeler, özelleştirilmeden önce anonim şirket şekline dönüştürülmekte ve sermayesi hisselerle ayrılmaktadır. Daha sonra bu hisselerin:

- %15'i; işletmenin işçilerine imtiyazlı satış şeklinde,

- %50'si, çek açık arttırmalarında,

- %10-20'si paralı açık arttırmalarda,

- Geriye kalanları ise, paralı açık arttırmalarda veya yatırım fonları oluşturulmasında<sup>7</sup>,

kullanılarak devir işlemlerinin yapılması ve özelleştirmenin tamamlanması öngörülmektedir. Bütün özelleştirmelerin milli para olan Manat'la gerçekleştirilmesi kanun hükmüdür<sup>8</sup>.

Ancak, Azerbaycan'daki orta ve büyük boy işletmelerin özelleştirilmesinde "Altın Hisse" (Kızıl Sehim) denilen bir uygulamaya da başvurulmaktadır. Stratejik olarak kabul edilen faaliyet alanla-

rındaki işletmeler ile kamu sağlığı ve güvenliği alanındaki işletmeler özelleştirilirken devlet altın hisse şartı koyabilmektedir. Altın hisse şartı devlete, işletmelerin yönetim kurullarının 3/4 çoğunlukla alacakları kararları veto etmek hakkı tanımaktadır<sup>9</sup>.

## B- AZERBAJCANDA BÜYÜK İŞLETMELERİN ÖZELLEŞTİRİLMESİ VE ÇEK YÖNTEMİ

Azerbaycan'da özelleştirilecek orta ve büyük boy işletmelerin %65'inin çek yöntemi ile özelleştirilmesi planlanmıştır. Bu plana uygun olarak da 1997 ve 1998 yılları için öngörüler yapılmış ve uygulamaya konulmuştur. Bu uygulamanın öngörülen çerçevede yürütülmesi, uyum programları ve kredi desteği açısından, IMF tarafından da gerekli görülmektedir<sup>10</sup>.

Azerbaycan ile birlikte Rusya ve diğer bazı eski doğu bloku ülkelerinde uygulanan çek sistemi her ülke itibariyle farklı uygulamalara konu olabilmektedir. Bu sistemin Azerbaycan uygulaması aşağıda anlatılmaya çalışılacaktır.

### 1- Azerbaycan'da Özelleştirme İle İlgili Kurumlar

Azerbaycan'da özelleştirmeyi gerçekleştiren kurum Devlet Emlak Komitesi (DEK) adı verilen bir kurumdur. Bu kurum özelleştirilecek bütün kurum ve kuruluşları tesbit etmekte, bunların hangi sisteme göre özelleştirileceğini belirlemekte ve uygulamaktadır<sup>11</sup>.

Çek sisteminin uygulanmasında da DEK, baştan sona bütün işleri yürütmekle görevlendirilmiştir. Yani, çeklerin çıkarılması, ahaliye dağıtılması, çek açık arttırmaları ile satılacak kuruluşların değerlerinin tesbit edilmesi, bunların açık arttırma ile satılmaları hep bu kuruluşun faaliyet alanına girmektedir<sup>12</sup>.

DEK'e Çek sisteminin daha sağlıklı bir şekilde yürütülmesi için, alınması gereken önlemler ve kurulması gereken kurumlarla ilgili görevler de verilmiştir. Bu konuda Milli Depozit Sistemi (MDS), Çek İstisya (yatırım) Fonları (ÇİF), Çek Borsası (ÇB) gibi kurum ve kuruluşların da kurulması ve işletilmesi öngörülmüştür<sup>13</sup>. MDS, kıymetli evrakların, özelleştirme çeklerinin alınıp satıldığı, çeklerin kaydedilmesi ve tedavülünün düzenlendiği bir kuruluş olacaktır. ÇB, aynı şekilde, çek fiyatlarının serbest piyasada belirlenebildiği, alım ve satımının yapıldığı merkezler olacaktır. ÇİF'lerin ise, halka açık bir anonim şirket şeklinde kurulması, hisselerinin çeklerle satılması, halkın elinde bulunan hisselerin en iyi bir şekilde değerlendirilerek bunların özelleştirilecek karlı işletmelerin alınmasında kullanılması; daha sonra da o şirketlerden elde edilen karların ÇİF ortaklarına dağıtılması amaçlanmıştır. Bu kuruluşla çek sisteminin uygulanması sonucunda mülkiyetin büyük bir topluluk içinde kaybolması sorununun engellenmesi ve yönetimde meydana gelebilecek zorlukları önlemek gibi bir amaç da güdülmüştür<sup>14</sup>. Ancak, 1998 yılı başı itibariyle bu korumlardan sadece MDS faaliyete başlamış, diğerlerinin ise kuruluş çalışmaları devam etmektedir.

### 2- Özelleştirilecek Devlet Mülkiyetinin Değerinin Belirlenmesi

Özelleştirilecek devlet mülkiyetinin, özelleştirilmeden önce kıymetlerinin belirlenmesi öngörülmüştür. Çekle özelleştirilecek işletmeler için de aynı süreç söz konusudur.

Buna göre, özelleştirilecek devlet emlakının tam envanterleştirilmesinin yapılması sonucunda belirlenecek start kıymetler (ilk değerler), ilgili müesseseler tarafından veya oluşturulacak uygun komisyonlarda tesbit edilecek, tesbit edilen bu kıymetler daha sonra DEK'ne takdim edilecektir<sup>15</sup>.

İlgili müesseseler veya uygun komisyonlar tarafından tesbit edilecek olan start (başlangıç) kıymetine esas teşkil eden tam envanterleşme işlemi ise, özelleştirilecek müessese ile ilgili aktif ve pasiflerin tümüyle nazara alınması ile gerçekleştirilir. Ancak, işletmelerin para ve finans aktifleri dışında kalan aktifleri yeniden değerlemeye tabi tutulur. Yeniden değerlemede bilanço değerine belli oranlarda artışlar uygulanır<sup>16</sup>.

Bu işlemlerin tümü çekle özelleştirilecek işletmeler için de yürütülmüş ve çeklerin çıkarılmasında ve dağıtılmasında bu hesaplar göz önünde tutulmuştur. Bu hesaba göre, start kıymetleri tesbit edilerek DEK'e verilen ve çekle özelleştirilmesi düşünülen müessese ve işletmelerin toplam değerleri yaklaşık  $200 \times 32.000.000 = 6.400.000.000$ ,-\$ değerinde olmuş ve her bir vatandaşa verilen payın yaklaşık 800\$ civarında bir kazanç sağlayacağı öngörülmüştür.

### 3- Özelleştirme Çeklerinin Çıkarılması ve Halka Dağıtılması

1995 yılında yürürlüğe giren özelleştirme devlet programına uygun olarak çek çıkarılması ile ilgili işlemler DEK tarafından yapılmış ve Mart/1997 döneminde bu çeklerin halka dağıtılmasına başlanmıştır. Çek dağıtımı bütün ülke çapında yürütülmüş ve 15.08.1997 tarihinde de sona ermiştir.

Diğer ülkelerden farklı olarak Azerbaycan'da her bir özelleştirme payı hamiline yazılı dört çek'ten oluşmaktadır. 1 Ocak 1997 tarihine kadar doğmuş ve hayatta olan her bir Azerbaycan vatandaşına dört çekten ibaret olan bir özelleştirme payı verilmiştir<sup>17</sup>. Yani, her bir Azerbaycan vatandaşına dört çek verilmiş ve herkesin dört ayrı özelleştirmeye iştirakına imkan hazırlanmıştır. Çeklerle özelleştirilecek devlet mülkiyetinin toplam hisseleri 32 milyon adet

olarak hesaplanmış ve nüfus ile birlikte ek olarak verilecek özelleştirme payları da hesaba katılarak 8 milyon özelleştirme payı çıkarılmıştır. Böylelikle her bir Azerbaycan vatandaşı çekle özelleştirilecek devlet emlakının  $4/32.000.000$ 'a sahip kılınmıştır<sup>18</sup>. Ayrıca, şehit ailelerine, savaş gazilerine, Sovyet döneminde milli kahraman, Sovyet kahramanı, emek kahramanı ünvanını almış olanlara da ilave özelleştirme payları verilmiş<sup>19</sup>, 15.8.1997 tarihi itibarıyla toplam 7.183.803 adet pay dağıtımı yapılmıştır<sup>20</sup>.

Özelleştirme çekleri, asıl olarak çekle özelleştirilecek devlet mülkiyetinin satın alınmasında kullanılacak olmakla birlikte, satılma, bağışlanma, teminat olarak konulma, miras olarak intikal etme gibi hakların tümüne de maliktir. Özelleştirme çeklerinin dağıtılmasının tamamlanması ile tüm bu işlemler de uygulamaya girmeye başlamıştır. Özelleştirme çeklerinin üç yıl süre ile özelleştirme işlemlerinde kullanılması öngörülmüştür<sup>21</sup>.

### 4- Özelleştirme Çeklerinin Serbest Piyasada İşlem Görmesi

Özelleştirme çeklerinin halka dağıtımı ile birlikte serbest piyasada işlem görme süreci de başlamıştır. DEK her bir özelleştirme payının 600-800 \$ civarında olduğunu açıklamıştır. Ancak, özelleştirme konusundaki belirsizlik ve çek sisteminin daha iyi işlemesi için kurulması öngörülen MDS, ÇB ve ÇİF gibi kurumların faaliyetlerine tam başlayamamış olmaları, çek fiyatlarının önemli dalgalanmalar göstermesine ve öngörülenden çok düşük seyretmesine sebep olmuştur.

Çek'ler belli mekanlarda kümelenmiş çek simsarları tarafından alınıp satılmıştır. Başlangıç aylarında (Mart-1997) bu çeklerin fiyatları DEK tarafından belirlendiği şekliyle 200\$, bir pay ise 800\$ şeklinde alıcı bulmuştur. Çok kısa sürede ve belli bazı satıcılar için

bu fiyatlar geçerli olmuş, daha sonra hızlı bir düşüşle bir payın (dört çek) fiyatı 100\$'a, daha sonra da Temmuz/97 başları itibariyle 10\$'a kadar inmiştir.

Devlet mülkiyetinin bazılarının özelleştirme çekleri ile satışına başlanacağını belli olması ve açık arttırma tarihlerinin netleşmesi ile birlikte Temmuz/97'nin sonlarına doğru, pay fiyatları yeniden yükselişe geçmiş ve 40\$-50\$'a yükselmiştir. Ocak-1998 itibariyle ise bir payın değeri 60\$ civarındadır.

#### 5- Çeklerin Yabancılar Satışı

Önceki bölümlerde de açıklandığı gibi, çeklerin maliki Azerbaycan vatandaşlarıdır. Ancak, özelleştirilecek devlet mülkiyetine yabancıların da iştirak etmesi, ülkeye yabancı sermaye girmesi arzu edilmektedir. Bu amaçla, yabancıların serbest piyasadan çek alabilmelerine ve bu çekleri özelleştirmede kullanmalarına da belli esaslara imkan sağlanmıştır.

Bu esaslara göre, yabancı tüzel ve gerçek kişiler, vatandaşlığı olmayanlar ve toplam sermayesinin %25'i yabancılar ait olan kurumların özelleştirmeye katılabilmeleri için "Özelleştirme Opsiyonu" almaları gerekmektedir<sup>23</sup>. Özelleştirme opsiyonu DEK tarafından çıkarılan hamiline yazılı bir kıymetli evrak niteliğinde olup, her bir opsiyon bir çek satın alma hakkı vermekte, bu hakka dayanılarak alınan çeklerin üç yıl süre ile özelleştirmelerde kullanılması öngörülmektedir<sup>24</sup>. Opsiyon sayısının ise, özelleştirme çeklerinin yaklaşık %15'i miktarında olması düşünülmüştür<sup>25</sup>. Ancak Ocak-98 itibariyle bu miktar aşılmıştır. Opsiyon, opsiyonu çıkaran DEK tarafından fiyatlandırılmakta ve satılmaktadır. Bu fiyatlar Eylül ve Ekim/1997 aylarında bir opsiyon için 0.5\$ ile 1\$ civarında seyretmiştir. Kasım/1997 tarihi itibariyle ise bir opsiyonun fiyatı

dolar cinsinden 25\$ civarında tesbit edilmiştir<sup>26</sup>. Ayrıca opsiyon alımında limit uygulamasına geçilmiş ve bir yabancıya alabileceği opsiyon miktarı 400 bin adetle sınırlandırılmıştır. Hali hazırda Azerbaycan'da 100'den fazla yabancı şirket tarafından<sup>27</sup>, 12.6 milyonu 2.000 manattan, 4 milyonu 4.000 manattan olmak üzere toplam 16.589.000 adet opsiyon satın alınmıştır<sup>28</sup>. Ocak-1998 itibariyle ise satılan opsiyon adedi 18 milyonu geçmiştir<sup>29</sup>.

#### 6- Özelleştirme Çeklerinin Özelleştirme İşlemlerinde Kullanılması

Azerbaycan'da özelleştirilmesi düşünülen devlet mülkiyetinin %65'inin özelleştirme çekleriyle yapılması planlanmaktadır<sup>30</sup>. Bu aşama, çekle özelleştirilecek devlet işletmelerinin belirlenmesi, bu işletmelerin anonim şirket haline getirilerek toplam hisselerinin ortaya çıkması, bu hisselerden yüzde kaçının özelleştirileceğinin tesbit edilmesi, özelleştirilecek kısmın da açık arttırmaya çıkarılarak en fazla çek teklif edene satılması ile tamamlanmaktadır.

##### a- Çekle Özelleştirilecek Devlet İşletmelerinin Belirlenmesi

Daha önceki bölümlerde gördüğümüz gibi, çekle özelleştirilecek devlet mülk ve işletmeleri çalıştırılan işçi sayısına göre belirlenmektedir. Bu belirlemede orta ve büyük ölçekli işletme olarak kabul edilen devlet mülk ve işletmeleri, çekle özelleştirmeye konu olmaktadır. Ancak, bunlardan özelleştirilmesi uygun olmayanlar da bulunabilmekte; bu şekilde özelleştirilmesi uygun görülmeyen kurumlar, DEK, devlet tekelciliği önleme ve hür teşebbüse yardım komitesi (devlet antiinhisar siyaseti ve sahipkarlığa kömek komitesi)'nin müşterek teklifleri ile Azerbaycan Bakanlar Kurulu tarafından kararlaştırılmaktadır.

*b- Çekle Özelleştirilecek İşletmelerin Anonim Şirket Haline Dönüştürülmesi*

Azerbaycan'ın Sovyetler Birliği içinde olduğu bir dönemde çıkarılan bir kararla, devlet mülkiyetinde olan birçok mülk ve işletmenin "Şahmdar Cemiyetleri"ne, yani anonim şirketlere çevrilme usul ve esasları belirlenmiştir<sup>31</sup>.

Özelleştirilmesi uygun görülen devlet mülk ve işletmelerinin anonim şirkete çevrilmesi işlemleri bu kanun ve bu kanuna göre hazırlanmış tüzük hükümlerine göre yürütülür. Bu hükümlere göre ise, özelleştirilecek her kuruluşta özelleştirme komisyonları teşekkül ettirilir. Bu komisyonların hazırladıkları özelleştirme planı, özelleştirilecek müessesenin tüm itibariyle değerinin belirlenmesinde uygulanacak ölçü ve katsayılar DEK'e takdim edilir. DEK'in kabul ettiği örnek plana göre de ilgili müesseselerin sermayesi paylara bölünerek anonim şirket haline gelmesi sağlanır<sup>32</sup>.

Anonim şirket haline getirilen ve sermayesi paylara ayrılan kurum ve kuruluşların iki tür hissesi vardır. Birinci tür hisseler, hissedarlarına genel kurulda oy kullanma hakkı veren adi hisseler; ikinci tür hisseler ise, hissedarlarına sadece kardan pay alma hakkı veren imtiyazlı hisselerdir. Özelleştirme sürecinde, sadece adi hisselerin özelleştirilmesi ve özelleştirilen şirket karlarının imtiyazlı hisselerden başlamak üzere dağıtılması öngörülmektedir<sup>33</sup>.

*c- Şirket Hisselerinin Açık Arttırmaya Çıkarılması*

Özelleştirilecek kurum ve kuruluşların belirlenip anonim şirket haline dönüştürülmesi ve hisselerinin paylara ayrılması ile oluşan hissedarlar cemiyetinin idaresi MDS (milli depozit sistemine) verilecektir. Sonuçta, hissedarlar cemiyetinin adi hisselerinin en az

%50'si özelleştirme çekleri karşılığında satılmak üzere açık attırmaya çıkarılacak ve satılacaktır<sup>34</sup>.

Özelleştirilecek işletmeler ile ilgili açık arttırmalar Bakü'de DEK tarafından belirlenmiş olan bir merkezde yapılmaktadır. Ocak-1998 itibariyle bu süreç işlemiş ve bugüne kadar çek açık attırımları ile birçok müessese özelleşmiştir.

*d- Şirketin Alıcılarına Devir Edilmesi*

Özelleştirme çekleriyle alakalı bütün işlemler MDS (Milli Depozit Sistemi) ayrı bir yapılanma içinde henüz kurulmadığı için DEK bünyesinde MDS'nin yerine geçecek olan bir merkezde işlem görmektedir. Açık arttırmalar neticesinde pay sahibi olan vatandaşların kaydı bu merkezde yapılmakta ve paylarının karşılığı hisselerini temsil eden resmi belgeler verilmektedir. Resmi belgelerin verilmesi ile bu işte kullanılan bütün çekler iptal edilmektedir<sup>35</sup>.

*7- Azerbaycan'da Çekle Özelleştirme ve Sonuçları*

Azerbaycan'da Çekle özelleştirme işlemlerine 18 Mayıs 1997 tarihinde başlanmıştır. Azerbaycan'da 15.1.1998 tarihine kadar 14 çek açık attırması, 13 paralı açık attırma yapılmış<sup>36</sup>, daha sonra yapılması düşünülen çek açık arttırmalarının da tarihi tesbit edilmiştir.

**Tablo: 3**  
**Azerbaycan'da Çekle Özelleştirilen İşletmeler**

| Çek Açık<br>artırması             | İlk defa<br>çıkarılanlar | Toplam<br>çıkarılanlar | İlk çıkarılanların<br>sermayesi (manat*) | Toplam çıkarılanların<br>sermayesi (manat*) | Açık artırmaya<br>çıkarılan (bin<br>manat*) | Satılan<br>(bin manat*) |
|-----------------------------------|--------------------------|------------------------|------------------------------------------|---------------------------------------------|---------------------------------------------|-------------------------|
| 1.                                | 21                       | 21                     | 54.195.546.920                           | 54.195.546.920                              | 8.080.130                                   | 7.844.655               |
| 2.                                | 41                       | 50                     | 114.279.493.971                          | 128.192.504.231                             | 21.486.900                                  | 20.485.025              |
| 3.                                | 15                       | 50                     | 44.318.886.500                           | 152.636.097.660                             | 55.633.490                                  | 52.638.384              |
| 4.                                | 22                       | 50                     | 185.981.263.000                          | 242.729.343.800                             | 118.689.750                                 | 116.470.281,5           |
| 5.                                | 27                       | 50                     | 81.874.133.000                           | 139.247.772.120                             | 38.108.370                                  | 37.805.450              |
| 6.                                | 13                       | 50                     | 7.184.291.092                            | 249.215.271.092                             | 44.037.070                                  | 43.748.367,5            |
| 7.                                | 19                       | 50                     | 11.643.195.488                           | 98.531.869.479                              | 17.135.900                                  | 16.949.035              |
| 8.                                | 36                       | 50                     | 47.164.596.800                           | 58.683.174.200                              | 21.336.490                                  | 20.997.970              |
| 9.                                | 32                       | 50                     | 26.651.936.300                           | 89.261.284.200                              | 27.512.540                                  | 28.692.329              |
| 10.                               | 30                       | 50                     | 76.559.342.700                           | 132.790.031.180                             | 49.109.170                                  | 47.024.842,7            |
| 11.                               | 41                       | 70                     | 131.954.315.000                          | 151.211.196.700                             | 75.246.790                                  | 74.516.130              |
| 12.                               | 41                       | 65                     | 121.818.134.200                          | 143.405.167.200                             | 66.242.270                                  | 65.080.875              |
| 13.                               | 23                       | 50                     | 84.110.267.470                           | 159.355.493.470                             | 49.464.880                                  | 41.669.320              |
| 14.                               | 48                       | 70                     | 58.887.877.870                           | 106.679.192.236                             | 31.370.940                                  | 27.446.520              |
| Toplam                            | 409                      | 726                    | 1.046.623.280.411                        | 1.906.133.944.488                           | 623.454.690                                 | 601.369.184,75          |
| Kaynak: DEK                       |                          |                        |                                          |                                             |                                             |                         |
| * 1\$ = 3.600 Manat Civarındadır. |                          |                        |                                          |                                             |                                             |                         |

Yapılmış olan çek açık arttırmaları ile ilgili sonuçlar yukarıdaki Tablo: 3'de ayrıntılı olarak gösterilmiştir.

Tablo: 3'den de görüldüğü gibi yaklaşık 726 adet işletme açık arttırmaya çıkarılmış ve açıklanan miktarları ile yaklaşık 160 milyon \$'lık gelir elde edilmiştir.

## 8- Çekle Özelleştirmede Karşılaşılan Güçlükler ve Çek Sistemine Yöneltilen Eleştiriler

Ekonomik sistemin ve tüm mülkiyetin devlet kontrolünde olduğu eski doğu bloku ülkeleri gibi, Azerbaycan'da da özelleştirme toplumun tüm kesimlerine yabancı bir uygulamadır. Bu sebeple, gerek uygulamanın mantığından ve gerekse uygulamanın kendisinden gelen güçlükler ve eleştiriler sözkonusudur. Bunları şöylece sıralamak mümkündür:

### a- Ülke Şartlarının Özelleştirmeyi Olumsuz Etkilemesi

Özelleştirmenin hükümet programlarında söylenildiği gibi gitmemesinin en önemli sebeplerinden birisi ülkenin içinde bulunduğu şartlardır. Yeni bir sisteme geçiyor olmanın kurumsal yetersizlikleri, özelleştirme ve serbest piyasa ekonomisi konusunda yetişmiş insan gücü kaynağının eksikliği, sistem değiştirme, savaş ve Karabağ işgali gibi sorunların sebep olduğu mali kaynakların yetersizliği bunların başlıcalarıdır.

### b- DEK'in Özelleştirme İle İlgili Hataları

DEK'in özelleştirme ile ilgili faaliyetlerinde hatalı davranışlar içinde bulunduğu da ifade edilmektedir. Bunlardan birincisi, özelleştirme çeklerinin halka dağıtımından önce gerekli altyapı hazırlıklarının yapılmadığıdır<sup>38</sup>. Çeklerin ilk olarak serbest piyasada tedavülü DEK'in özelleştirmenin ikinci safhasına hazırlıksız olduğunu gösteren en önemli delil olarak gösterilmektedir. Çekler halka dağıtıldığı zaman çeklerin tedavülünü sağlayan bir mekanizma olması ve hükümetin bu konuda gerekli kanuni düzenlemeleri yapmakta geç kalması bazı kesimlerin halkın elindeki çekleri toplamasına fırsat vermiştir<sup>39</sup>. Halkın en fakir tabakası çekleri satmakta

en erken davranan kesim olmuş ve çekleri serbest piyasada düşük bedellerle hemen elden çıkarmışlardır<sup>40</sup>.

İkinci bir eleştiri ise, özelleştirme çekleri hakkında vatandaşların yanlış bilgilendirildiğidir. DEK tarafından bir özelleştirme çekinin yaklaşık fiyatının 200\$ olduğu açıklanmıştır. Fakat bunun kasti yapıldığı ve vatandaşları çeklerini satmaya zorlayan bir yol olduğu iddia edilmektedir<sup>41</sup>. Bundan başka çeklerin reel değeri resmi devlet organları tarafından bu rakamdan daha farklı rakamlarla da açıklanmıştır<sup>42</sup>.

Üçüncü eleştiri de, halkın DEK tarafından yeterince bilgilendirilmediğidir. Halkın özellikle televizyon vasıtasıyla yeterince aydınlatılmadığı ve DEK'in daha çok yazılı basın yoluyla halka ulaşmaya çalıştığı eleştiri konusu edilmekte; bu eleştiri DEK tarafından da kabul edilmektedir<sup>43</sup>. Aynı husus, Dünya Bankası tarafından da eleştirilen bir konu olmuştur. Azerbaycan'da devlete ait iki T.V kanalı olmasına rağmen özelleştirmeye ilgili programların yapılmamış olmasının, özelleştirme programının halka tanıtılması bakımından bir eksiklik olduğu kabul edilmektedir. Özelleştirme propagandasının yetersiz yapılması geniş halk kitlelerini özelleştirme sürecinde dışarıda bırakılabilecektir. Bu durumun ise, eski yöneticilerin özelleştirmeye iştirak ederek devlet mülkiyetini kontrollerine geçirebilmelerine imkan hazırlayacağı belirtilmektedir<sup>44</sup>.

#### c- Özelleştirme Çeklerinin Dağıtımında Geç Kalınmış Olması

Özelleştirme uygulamalarına getirilen bir başka eleştiri özelleştirme kanunu 1993 yılında kabul edilmesine rağmen kütleli özelleştirmeye 1996 yılında başlanılmış olmasıdır. Yukarıdaki bölüm-

lerde de anlatıldığı gibi kütleli özelleştirmenin temelini teşkil eden özelleştirme çeklerinin dağıtımı, devlet programında belirtilen süreden 1.5 yıl sonra gerçekleşmiştir<sup>45</sup>. Özelleştirmenin geciktiği dönemlerde de, özelleştirmeye geçiş için gerekli reformların yapılması gerçekleşmemiştir<sup>46</sup>.

#### d- MDS, ÇIF ve ÇB'nin Kurulmasının Gecikmiş Olması

DEK tarafından özelleştirme çeklerinin serbestçe alınıp satılmasına dair herhangi bir borsa kurulmadığı ve bu konuda bir düzenleme yapılmadığı için özelleştirme çekleri açık piyasada işlem görmektedir. Karaborsada özelleştirme paylarının fiyatı hükümetin daha önce açıkladığı 800\$'lık tahmini nominal değerden yaklaşık 10-12 defa daha düşük fiyattan işlem görmekte ve çeklerin fiyatlarının suni şekilde aşağı çekilmesinde, çek simsarlarının önemli etkisi olduğu belirtilmektedir<sup>47</sup>.

#### e- Çek Dağıtımı Tamamlanmadan Önce Çek Açık Artırmalarına Başlanılmış Olması

Özelleştirme çeklerinin halka dağıtımına başlanmasından sonraki 15 gün içinde ilk çek açık arttırması yapılmıştır. Açık arttırmanın yapıldığı tarihte halkın ancak %20'si özelleştirme paylarını almıştı. DEK'in IMF'in tavsiyesine uygun olarak çek açık arttırmalarına, çek dağıtımı tamamlanmadan başlaması ayrı bir eleştiri konusu olmaktadır<sup>48</sup>.

#### f- Halkın Yeterince Aydınlatılmamış Olması

Halka özelleştirme çekleri hakkında gereken bilgi verilmemiştir. Bir çok kişi çeklerin vatandaşlara sosyal durumlarını iyileştirmek için bir yardım olarak verildiğini düşünmektedir<sup>49</sup>.

Bilgisizlik halkın ellerindeki özelleştirme çeklerini serbest piyasada çok düşük bedellerle satmasına sebep olmaktadır ki, bu durum çek simsarlarının ve üst düzey bürokrasinin işine yaramaktadır<sup>50</sup>. Özelleştirme çeklerine sahip olanların ne yapacağını bilmiyor olması, halkın %20-25'inin çeklerini serbest piyasada düşük fiyattan satmalarına sebep olmuştur<sup>51</sup>.

g- *Açık Artırmalarda Yeterince Rekabetin Olmaması ve Devlet Müesseselerinin Çok Düşük Değerlerden Özelleştirilmesi*

Özelleştirilen devlet müesseselerinin düşük bedellerden özelleştirildiği bunun da özelleştirmelerde bu müesseselerde çalışanlara tanınan ayrıcalıklar sebebiyle rekabetin düşük olmasından kaynaklandığı belirtilmektedir. Azerbaycan'daki hissedarlar için yatırım yapmaya oldukça elverişli olan pamuk temizleme fabrikalarının özelleştirilmesinde bile rekabet çok düşük kalmıştır. Örneğin, Yevlak Pamuk Temizleme A.Ş. hisselerinin %15'inin özelleştirildiği açık artırmaya 172 özelleştirme payı iştirak etmiş ve bir özelleştirme payına 12.28 milyon manatlık\* hisse düşmüştür. Aynı müessesenin hisselerinin %55'inin satıldığı bir başka açık artırmada ise, 4643 özelleştirme payı iştirak etmiş ve bir özelleştirme payına 2.2 milyon manatlık hisse düşmüştür. Bu durum nihai rakamlarda da kendisini göstermektedir. 1996 yılı içinde 44.8 milyar manat değerindeki müesseselerin özelleştirilmesi sonucunda devlet bütçesine sadece 4.5 milyar manat gelir sağlanmıştır<sup>53</sup>.

h- *Özelleştirmelere Yabancı Sermayenin İştiraki*

Özelleştirmeye yabancı sermayenin iştiraki konusunda iki farklı tenkit bulunmaktadır. Birinci tenkit, özelleştirme programının 4.

maddesinde yer verilen yabancı sermayenin özelleştirmelere katılımına ortam hazırlanmadığı gibi özelleştirme opsiyonlarıyla yabancı sermayenin ülkeye girişinin de sınırlandırıldığıdır<sup>54</sup>. Diğer bir tenkide göre de, yaklaşık 18 milyon opsiyonun satılmış olması, özelleştirme çeklerinin yarısından fazlasına karşılık gelmekte ve devlet mülkiyetinin yarısından fazlasının yabancılara satılacağı gibi bir sonuç ortaya çıkmaktadır.

## V. SONUÇ

Eski doğu bloku ülkeleri ile birlikte Azerbaycanda tamamiyle devlet hakimiyetinin olduğu bir piyasadan serbest piyasa sistemine geçme çalışmalarını sürdürmektedir. Bütün ekonomik varlıkların devlet mülkiyetinde olduğu bir sistemden, liberal bir ekonomik sisteme geçmek şüphesiz bir takım zorlukları da beraberinde getirmektedir.

Ancak, gerek yöneticilerin kararlı tavırları ve gerekse halkın bu sürece gösterdiği ilgi sebebiyle, liberal ekonomiye geçiş çalışmalarının en önemli merhalesini oluşturan özelleştirme çalışmaları büyük bir hızla devam etmektedir. Dünya Bankası tarafından eski doğu bloku ülkelere tavsiye edilmiş olan çek(voucher) sistemi ise, her türlü tenkit ve eleştiriye rağmen dikkat ve kararlılıkla yürütülmektedir. Aynı özelleştirme sistemini uygulamış ülkelerin olumsuz deneyimlerinden de yararlanmış olan Azerbaycan, bu konuda önemli başarılar elde etmiştir. Bu sistemle yapılacak özelleştirmeden halkın daha fazla yarar sağlaması için kurulması öngörülen kurumların da bir an önce kurulması ile, hem özelleştirme ivme kazanmış olacak, hem de liberal ekonomilerin vazgeçilmez ku-



rumlarından olan sermaye ve menkul kıymetler borsalarının kurulup işletilmesi konusunda önemli kazanımlar elde edilecektir.

Çek sisteminin Azerbaycan'da iyi bir uygulama sürecinden geçtiği, bu sürecin tamamlanması ile liberal ekonomiye geçiş konusundaki en büyük engelin aşılmış olacağı beklenmektedir.

#### Dipnotlar:

1. Azerbaijan, From Crisis to Sustained Growth, A World Bank Country Study, The World Bank, Washington, 1993, s. 52.
2. Aynı yerde.
3. Pau Knight and Elizabeth Danes, "Privatization in the Former Soviet Union" In, Investmen Opportunities in the former Soviet Union, 1994, s. 34.
4. Zafer Hüseyinov, Rafet Askerov, Asef Ağayev, Azerbaycan'da Özelleştirme, Basılmamış Çalışma, s. 4.
5. Azer. Res. 1995-1998. Yıllarda Dev. Mülk. Özelleş. Devlet Programı, a.g.p., md. 7/4.
6. DEK, 14.01.1998 Tarihli Basın Bildirisi.
7. Azer. Res. 1995-1998. Yıllarda Dev. Mülk. Özelleş. Devlet Programı, a.g.p., md. 8/3.
8. Özelleştirme Kanunu, md. 7/1.
9. Devlet Mülkiyetinin Özelleştirilmesinin Saha Hususiyetleri, 29.9.1995, 11 sayılı ilave, md. 3.
10. CSIS Weekly Magazine, March 14, 1997, s. 12.
11. 12.2.1996 Tarih ve 438 Sayılı, Azerbaycan Respublikası Devlet Emlak Komitesi Hakkında Esasname.
12. Özelleştirme Kanunu (445 Sayılı), Md. 3.
13. Azer. Res. 1995-1998. Yıllarda Dev. Mülk. Özelleş. Devlet Programı, a.g.p., md. 5, md. 10 ve 7 sayılı ilave.
14. Paul Knight and Elizabeth Danes, "Privatization in the Former Soviet Union", a.g.m., s. 34.
15. 25.3.1996 Tarihli Özelleştirilen Devlet Mülkiyetinin Kıymetlendirilmesine Dair Metodik Gösterişler, Md. 1-3.

16. Ö. Faruk Ünal, Azərbaycan Respublikasında Meyve-Terevez Müesseselerinin Özelleştirilmesi ve Faaliyetinin Tanzimlenmesi, Azərbaycan İlmî Tetkikat Kent Təsərrüfatının İktisadiyatı və Təşkili Enstitü, Basılmamış Dissertasiya, 1996, s. 124.
17. Özelleştirme Payları Hakkında Devlet Başkanı'nın Fermanı, 25.3.1996, md. III/1.
18. A.B. Azizov, N.L. Ahmedov, E.H. İsmayilov, Özelleştirme Paylarından Nece İstifadə Etməli, Bakı 1996, s. 6-7.
19. 25.3.1996 Tarihli Devlet Özelleştirme Payları Hakkında Esasname, Md. III/1.
20. DEK İnformasiya Mərkəzindən Şifahən.
21. A.B. Azizov, N.L. Ahmedov, E.H. İsmayilov, a.g.e., s. 8.
22. Mülkiyyət Gazeti, Bakü-DEK Neşriyatı 14-25 Ocak 1998, s. 2.
23. Azer. Res. 1995-1998. Yıllarda Dev. Mülk. Özelleş. Devlet Programı, a.g.p., md. 4/3.
24. A.B. Azizov, N.L. Ahmedov, E.H. İsmayilov, a.g.e., s. 8.
25. A.B. Azizov, N.L. Ahmedov, E.H. İsmayilov, a.g.e., s. 8.
26. DEK'in 27 Ekim 1997 tarihli ve 889 sayılı Serancamı (Kararnamesi).
27. B. Nuriyev, TUSİAD'ın Gülistan Sarayı'ndaki toplantısında yaptığı konuşma, 8.10.1997.
28. Mülkiyyət Gazetesi, 4-11.11.1997.
29. DEK İnformasiya Mərkəzindən Şifahən.
30. A.B. Azizov, N.L. Ahmedov, E.H. İsmayilov, a.g.e., s. 7.
31. Azərbaycan S.S.C. Bakanlar Kurulunun 9.7.1990 Tarih ve 313 Sayılı Kararı.
32. Özelleştirme Prosesinde Devlet Müesseselerinin Şəhərdar Cəmiyyətlərə Çevrilməsi Gaydaları, 2 Sayılı İlave, 29.9.1995, md. 4-7.
33. A.B. Azizov, N.L. Ahmedov, E.H. İsmayilov, a.g.e., s. 16.

34. Azer. Res. 1995-1998. Yıllarda Dev. Mülk. Özelleş. Devlet Programı, a.g.p., md., 8/2-3.
  35. Azer. Res. 1995-1998. Yıllarda Dev. Mülk. Özelleş. Devlet Programı, a.g.p., md., 12/2.
  36. Mülkiyyət Gazeti, 14-25 Ocak 1998.
  37. Economic Review, September-1994, IMF Publications, Washington, s. 27-28.
  38. Ali Məsimov, Ayna Gazetesi, Bakü, 17.05.1997, s. 16.
  39. CSIS Weekly Magazine, December-27, 1996, s. 14.
  40. CSIS Weekly Magazine March-14, 1997, s. 12.
  41. CSIS Weekly Magazine, December-27, 1996, s. 12-13.
  42. Gurban İbadovlu, Musavat Partisi'nin mərkəzində yapılan toplantı, Məsəvat Gazetesi, 27.02.1997.
  43. DEK'ten Şifahən, Tagiyev, 09.10.1997.
  44. Təvfiq Yaprak, İsrət Xüsein, "Azərbaycan Poka Ni Lider, No Mojet İm Stat", Tərcümə: Zaur Şirəliyev, Mülkiyyət Gazetesi, DEK Neşriyatı, 23-30.09.1997, s. 4.
  45. Ali Məsimov, Məsəvat Gazetesi, Bakü, 7.10.1997, s. 1.
  46. CSIS Weekly Magazine, December-27, 1996, s. 13.
  47. Azatlıq Gazetesi, Bakü, 5 Mart 1997, s. 5.
  48. Mülkiyyət Gazetesi, DEK Neşriyatı, Bakü, 22-29.06.1997, s. 3.
  49. Azatlıq Gazetesi, Bakü, 05.03.1997, s. 1.
  50. Nazmi İmanov, Avrasya Gazetesi, Bakü, 11.05.1997, s. 3.
  51. CSIS Weekly Magazine, December-27, 1996, s. 14.
- \* 1\$ = 3600 Manat Cıvandır.

52. İsmayıl Zohrab, "İri Müesseseler Su Qiymetine Özelleştirilir", Azatlıq Gazetesi, 11.09.1997.

53. İsmayıl Zohrab, aynı yerde.

54. Gurban İbadoğlu, a.g.m.

#### Kaynaklar:

Azizov, N. L. Ahmedov, E.H. İsmayılov, Özelleştirme Paylarından Nece İstifade Etmeli, Bakı 1996.

Ali Me'simov, Ayna Gazetesi, Bakü, 17.05.1997.

Ali Me'simov, Musavat Gazetesi, Bakü, 7.10.1997.

Azatlıq Gazetesi, Bakü, 05.03.1997.

Azerbaijan, From Crisis to Sustained Growth, A World Bank Country Study, The World Bank, Washington, 1993.

Azer. Res. 1995-1998. Yıllarda Dev. Mülk. Özelleş. Devlet Programı.

Azer. Res. 1995-1998. Yıllarda Dev. Mülk. Özelleş. Devlet Programı 7 sayılı ilave.

Azerbaycan Respublikası Devlet Emlak komitesi Hakkında Esasname, 12.2.1996 Tarih ve 438 Sayılı.

Azerbaycan S.S.C. Bakanlar Kurulunun 9.7.1990 Tarih ve 313 Sayılı Kararı.

Nuriyev, TÜSIAD'ın Gülistan Sarayı'ndaki toplantıda yaptığı konuşma, Zaman Gazeti, 8.10.1997.

CSIS Weekly Magazine, December-27, 1996.

CSIS Weekly Magazine, March 14, 1997.

DEK, 14.01.1998 Tarihli Basın Bildirisi.

DEK'in 27 Ekim 1997 tarihli ve 889 sayılı Serancamı (Kararnamesi).

Devlet Mülkiyetinin Özelleştirilmesinin Saha Hususiyetleri, 29.9.1995.

Devlet Mülkiyetinin Özelleştirilmesinin Saha Hususiyetleri, 29.9.1995, 11 sayılı ilave.

Devlet Özelleştirme Payları Hakkında Esasname, 25.3.1996.

Economic Review, September-1994, IMF Publications, Washington.

Gurban İbadoğlu, Musavat Partisi'nin merkezinde yapılan toplantı, Musavat Gazetesi, 27.02.1997.

İsmayıl Zohrab, "İri Müesseseler Su Qiymetine Özelleştirilir", Azatlıq Gazetesi, 11.09.1997.

Mülkiyet Gazetesi, DEK Neşriyatı, Bakü, 22-29.06.1997.

Mülkiyet Gazetesi, Bakü, DEK Neşriyatı/4-11.11.1997.

Mülkiyet Gazeti, Bakü-DEK Neşriyatı/14-25 Ocak 1998.

Paul Knight and Elizabeth Danes, "Privatization in the Former Soviet Union" In, Investment Opportunities in the former soviet Union, 1994.

Ö. Faruk Ünal, Azerbaycan Respublikasında Meyve-Terevez Müesseselerinin Özelleştirilmesi ve Faaliyetinin Tanzimlenmesi, Azerbaycan İlimi Tetkikat Kent Tesarufatının İktisadiyatı ve Teşkilî Enstitü, Basılmamış Dissertasiya, 1996.

Nazmi İmanov, Avrasya Gazetesi, Bakü, 11.05.1997.

Özelleştirme Prosesinde Devlet Müesseselerinin Şahimdar Cemiyetlere Çevrilmesi Gaydaları, 2 Sayılı İlave, 29.9.1995.

Özelleştirilen Devlet Mülkiyetinin Kıymetlendirilmesine Dair Metodik Gösterişler, 25.3.1996.

Özelleştirme Kanunu, 445 Sayılı.

"Özelleştirme Payları Hakkında Devlet Başkanı'nın Fermanı, 25.3.1996.

Tevfik Yaprak, İşrat Xussein, "Paka Ne Lider, No Mojet İm Stat", Mülkiyet Gazetesi,  
DEK Neşriyatı, 23-30.09.1997.

Zafer Hüseyinov, Rafet Askerov, Asef Ağayev, Azerbaycan'da Özelleştirme, Basılmamış  
Çalışma.

## ORTA ASYA NÜKLEER SİLAHLARDAN ARINMIŞ BÖLGE OLMA YOLUNDA

\* Alikbek CEKŞENKULOV

Zamanında insanlığın en iyi beyinleri, anlayışımızın, varlığın süratle değişmesi sürecinden geri kalacağı tehlikesi hakkında bizi uyarıyorlardı. Bu yorum şu günlerde bile, yeni yüzyılın eşiğindeki insan uygarlığının hiçbir halkın, hiçbir devletin tek başına çözemeyeceği nükleer-uzay dönemi, yeni çağrışım ve tehlike satlarında ümit ile tereddüt içerisinde bulunurken çok aktüeldir, çünkü biz dünya gezegeni dediğimiz geminin yolcularıyız.

Toplu imha silahlarının dağıtılması tehlikesinin mevcudiyeti, çevre problemleri, teknik ve doğal felaketler, çatışmaların çözülmemesi, terörizm ve ırkçılığın tüm şekilleri, uyuşturucuların gayri-resmi dönüşü, silah ticareti, bütün bu unsurlar, dünyada oluşan gerginliğin kaynağı olmaktadır. Maalesef, Kosova probleminin etrafındaki son olaylar, bir kez daha insan hayatlarıyla ödenecek büyük bedel hakkında hatırlatmalarda bulunmaktadır.

Dolayısıyla, bugünkü dünyanın daha hassas ve narin olduğunu daima aklımızda tutmamız gerekli olup ve bundan dolayı zaman faktörünün daha büyük önem kazandığını, yani yarın barış içindeki

\* Kırgız Cumhuriyeti Dışişleri Bakan T. Yardımcısı, Ekonomi Bilimler Doktor Adayı.

geleceğe doğru güzergah almamızın bugünden itibaren zor olabileceği tahmin edilebilir.

Ünlü bilim adamı Albert Einstein'ın dediğine göre "Dünya birlik içerisinde değilse o hiçbir şeydir". Bununla ilgili dünyanın karşılıklı bağımlılığı fikri, Kırgızistan Cumhurbaşkanı Askar Akayev'in "İpek Yolu Diplomasisi" dış siyasi doktrinini kapsadığını vurgulamakta fayda görülmektedir. Söz konusu doktrinin esası, ülkeler ve uygarlıklar arasında köprü olan Ulu İpek Yolu'nun rehabilitasyonu, 3. yüzyılda uygarlıklararası iletişimin dinamik, çeşitli düzeyli ve polivektör sürecinin geliştirilmesi fikrini içermektedir.

Doktrinde belirtildiği gibi, çağdaş dünyanın geliştirilmesini, bir taraftan karşılıklı bağımlılık ve globalleştirilme, son teknolojilerin düşünülmesi, iletişim ve bilgisayar sistemlerinin uygulanması, ikinci taraftan ise, bölgesel ve altbölgesel düzeyde küreselleşmenin yüksek düzeyi gibi iki karşılıklı eğilim karakterize etmektedir.

Görüldüğü gibi, son yıllarda, BMT bayrağı altında Afganistan ile ilgili Barış Konferansı, 2002 yılının Uluslararası Dağlar yılı olarak ilan edilmesi ve Orta Asya'da nükleer silahlardan arınmış bölgelerin oluşturulması gibi, Kırgız Cumhuriyeti tarafından sunulan tüm dış siyasi girişimler, mantiken "İpek Yolu Diplomasisi" doktrinin felsefesi ile uymaktadır. Özellikle, doktrin esasında zikredilen fikir, dünya ülkeleri arasında çağdaş dönemdeki siyasi ve ticari-ekonomik ilişkilerin istikrarlı ve dinamik şekilde geliştirilmesinin dost ve ortak, güvenilir ve karşılıklı faydalı ilişkiler olmadan düşünülemeyeceği fikri, Kırgızistan için, Kazakistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan ile her düzeyde ve bölgesel ile global güvenlik alanında dahil işbirliğinin gerektiğini ortaya çıkartıyor.

Görüşümüzce, Orta Asya'da nükleer silahlardan arınmış bölgelerin oluşturulması böylece çok boyutlu ölçüleri kazanıyor, çünkü bu girişimin uygulanması sonucunda hem global, bölgesel ve altbölgesel düzeylerde, hem de bölgelerde bulunan ülkelerin ikili ilişkileri alanında olumlu gelişmeler sağlayacaktır.

Nükleer silahlardan arınmış bölgelerin oluşturulması daima aktüel nitelikte olup, uluslararası topluluğun gündeminde bulunuyor, çünkü, o bölgeler, nükleer silahları olmayan ülkelere kendi güvenliğini korumak için gerçek imkanları sağlamaktadır. Bununla birlikte Nükleer Silahlardan Arınmış Bölgeler'e giren ülkeler, nükleer güce sahip ülkelere emniyet garantisi almış olacaklardır.

Dünyadaki uygulamanın gösterdiği gibi, nükleer silahlardan arınmış bölgeler, nükleer güvenliğinin sağlanmasında pratik ve yapıcı mekanizmayı oluşturabiliyorlar, çünkü:

– Bulunması, denemesi, kullanılması, depolanması, imalatı veya nükleer güce sahip ülkelere ait olan nükleer silahın bir yolla elde edilmesiyle yasaklanan bölgenin anti nükleer statüsü ilan edilir,

– Bölge katılımcıları, 5 nükleer ülkeden hukuki açıdan gerekli güvenlik garantilerini alırlar;

– Nükleer Silahlardan Arınmış Bölgeler'in oluşturulması, nükleer silahların uygulama tehlikesinin oluşması halinde, "darbe alacak devletin" durumunu yumuşatmaya imkan sağlar;

– Nükleer malzemelerin ithalat ve ihracatı konusunda verimli denetim tedbirleri alınır;

– Nükleer Silahlardan Arınmış Bölgeler'in ülke-katılımcılarına ait nükleer malzemeler ve üstlerin ancak barışçıl amaçlarla kullanılması tespit edilir;

– Nükleer silahların oluşturulması, imalatı ve uygulanması için kullanılan bölgelerin (kullanılan uranyum maddelerinin depoları, nükleer deneme sahaları v.s.) ekolojik rehabilitasyon konusu dünyanın uluslararası kuruluşlarının çalışma gündemlerine alınabilir.

100 civarında ülkeyi kapsayan nükleer silahlardan arınmış bölgelerin genişletilmesi, nükleer silahların dağıtılamaması rejiminin güçlendirilmesi örneği olmaktadır. Şu anda, dünyada böyle bölgeler mevcuttur. Geçmiş dönem içerisinde Güney Amerika ve Karaib havuzunu kapsayan ve 1969 yılının Nisan ayında yürürlüğe giren mevcut Tlatelolko Antlaşması ve Raratonga Antlaşması'na (Avustralya ve Pasifik Okyanus'unun güney kısmı ülkeleri, Ağustos 1995) yeni ülkeler üye olmuştur.

Böylece, 1995 yılının Aralık ayında Bangkok'da (Tayland) Asya'nın Devlet ve Hükümet Başkanları Konferansı'nda, Güney Asya'da nükleer silahlardan arınmış bölgenin oluşturulması Antlaşması imzalanmıştır. 1996 yılının Nisan ayında ise, Kahire'de Afrika'da nükleer silahlardan arınmış bölgenin oluşturulması konusunda Pelindaba Antlaşması imzalanmıştır.

Şu anda Yakın Doğu'da böyle bir bölgenin oluşturulması söz konusudur. Aynı bölgelerin Moğolistan, Orta ve Doğu Avrupa'da oluşturulması ile ilgili teklifler daha önce sunulmuştur.

Orta Asya bölgesi, iki nükleer ülkenin (Rusya ve Çin) stratejik menfaatleri ile karşılaşan ve Hindistan ile Pakistan gibi "eşikli" nükleer ülkelerin bölgesi sayılır.

Bölgede yüksek çatışma potansiyeli, uranyum kaynaklarının bulunması nükleer teknolojilerin oldukça süratli akışı gözönünde bulundurularak, nükleer silahların dağıtılamamasının sağlanması, Asya güvenliği sisteminin oluşturulması için gerekli ana unsur olarak belirlenmelidir.

Böylece, Nükleer Silahlardan Arınmış Bölgelerin oluşturulması bugünlerde dahi, devletleri nükleer tehlikelerden korumanın bir gerçek çözümü olarak görülmektedir. Global güvenliğe dikkat çekilebilmesi için Kırgızistan, nükleer silahların dağıtılamaması uluslararası rejiminin desteklenmesi ve güçlendirilmesi için kendi katkısını yapabilir ve yapmak zorundadır. Kırgız Cumhuriyeti kendi güvenliğini sağlayarak ve ilan ettiği açıklık ile dostkomşuluk siyasetini teyit ederek, nükleer silahlardan arınmış bölgelerin oluşturulması konusunda aktif çalışmalar yapmaya devam etmektedir. Kırgızistan tarafından Nükleer Silahlardan Arınmış bölgelerin oluşturulması konusunda sunulan teklif, ülke yönetimi tarafından birçok kez çeşitli forumlarda dile getirilerek, 1995 yılında Nükleer Silahların Dağıtılamaması Antlaşması'nın incelenmesi ve devam ettirilmesi Konferansı'nın dokümanlarında yazılı olarak ifade edilmiştir.

Orta Asya'da Nükleer Silahlardan Arınmış Bölgelerin oluşturulması çalışmalarına başarılı imkanları sağlayan Kırgızistan tarafından son yıllarda ele alınan aktif girişimler üzerine durmakta fayda var. Önemli bir aşama olarak, böyle bir girişimin 1997 yılının Şubat ayında 5 Orta Asya Devletinin Başkanları tarafından desteklenmesi ve Almatı Deklarasyonu'nun imzalanması olmuştur.

Sonraki dönem içerisinde, Bölgenin oluşturulması çalışmalarındaki başarıları getiren olayları kaydetmemiz gerekir. İlk olarak, Bölgenin oluşturulması çalışmalarında Kırgız Cumhuriyeti, Biş-

kek'te 9-10 Temmuz 1998 tarihleri arasında Orta Asya'nın 5 devleti, 5 nükleer devleti ve BMT'nin katılımıyla bir Konferansın düzenlenmesi girişiminde bulunmuştur. Kırgız Cumhuriyeti tarafından hazırlanan Antlaşma metni taslağı, ilerideki ortak çalışmalarda kullanılacak bir temel metin haline dönüştürülmüştür. Kanaatimizce, Bişkek Konferansı, Bölgenin oluşturulması çalışmalarının gerçekleştirilmesi sürecindeki sadece başlangıç noktası olarak değil, bölge ülkeleri, nükleer devletleri ve BMT arasındaki kesintisiz çoktarafli diyalogun temeli olmuştur.

Bölgenin oluşturulması ile ilgili çalışmaların gerçekleştirilmesi için önemli prensip, onun uluslararası toplumca desteklenmesindedir. Kırgız Cumhuriyeti, BMT tarafından bölgenin oluşturulması ile ilgili tedbirleri yüksek bir derecede değerlendiriyor. Şu dönemde, Orta Asya ülkeleri uluslararası toplumun desteği ile kendi pozisyonlarının onaylanması mekanizmalarını bulmayı başarmışlardır. Bu nedenle, BMT girişimi ile oluşturulan ülkelerinin Ekspertler Grubunun çalışma şeklinin öneminin vurgulanması doğru olur. 1998 yılının Nisan ayında kurulan grup, çalışma sürecinin geliştirilmesi için imkanları sağlamaktadır. 7-9 Ekim 1998 tarihleri arasında Cenevre'de gerçekleştirilen Ekspertler Grubu'nun II. Toplantısı sırasında Bişkek'te başlatılan Antlaşma Taslağı maddelerinin incelenmesi ile ilgili somut çalışmalar devam etmiştir.

Bölgenin oluşturulması çalışmalarının başarılı olarak gerçekleştirilmesinin, İngiltere, Çin, Rusya, ABD ve Fransa gibi 5 nükleer güce sahip ülkenin tutumuna da bağlı olduğunu unutmamamız gerekir. Dolayısıyla, Bölgenin oluşturulması ile ilgili nükleer ülkeler çalışma temaslarının kurulması konusunun önemi oldukça büyük-

tür. Bu nedenle, Bişkek'te varılan Kırgız Cumhuriyeti'nin bu konudaki nükleer ülkelerle temaslarını devam ettiren taraf olarak belirlenmesi mutabakatının kaydedilmesi gerekir.

Bölgenin oluşturulması sürecinin geliştirilmesinde tüm devletlerin ilgi gösterdiğini 1-3 Şubat 1999 tarihleri arasında Taşkent'te gerçekleştirilen Orta Asya ülkeleri ekspertlerinin çalışmalar arası toplantısı ifade etmiştir. Söz konusu toplantı sırasında, Bölge ile ilgili Antlaşma Taslağı maddelerinin görüşülmesi ve onaylanması çalışmaları devam etmiştir.

Genel olarak, şu döneme kadar ulaşılan sonuçlar aşağıda belirtilmiştir.

1. Bölge'nin oluşturulması fikrini siyasi deklarasyonlandırma seviyesinden çıkartarak Orta Asya ülkeleri ekspertlerinin ortak pratik çalışma seviyesine getirilmesi konusunda başarıya ulaşılmış;
2. Antlaşma Taslağı şeklinde esas dokümanın temeli oluşturulmuştur;
3. Bölge ülkelerinin pozisyonlarını onaylayacak çalışma mekanizmalarının bulunması ve işlemesi;
4. Beş nükleer devlet ve BMT ile çalışma temasları düzeninin tespit edilmesi;

Böylece, yukarıda bahsedilen hususlar, Orta Asya'da nükleer silahlardan arınmış bölgenin oluşturulması fikrinin pratik uygulama yoluna geçtiğini gösteriyor.

Bugün kırgızistan diplomatlarının görevi, Özbek, Kazak, Tacik ve Türkmen meslektaşlarıyla işbirliği içerisinde BMT'nin desteği ile

büyük uluslararası önemi taşıyan böyle bir girişimin uygulanması sürecine hız vermektir.

Bununla birlikte, tüm Orta Asya devletleri, yürüttükleri dış siyaset ve milli kimlik arayışlarının özelliklerini anlamaları önemli bir etken olup, bu konuda aynı pozisyonlardan hareket etme gerektiğini öne sürmeleri gerekir. Nükleer Silahlardan Arınmış Bölgeleri'ni oluşturulması konularında Orta Asya devletlerinin mutabakatlı yaklaşımları esasında sonuç olarak, onların milli menfaatlerinin korunmasına, bölgede ve dünyada barışa ulaşılmasına ve bölgedeki siyasi, ekonomik ve diğer alanlarda işbirliği ve küreselleşme süreçlerinin genişetilmesine yönelik gerçek menfaatler bulunmaktadır.

1995 yılında, Albert Einstein ve Bertrand Russell gibi, 11 ünlü bilim adamı tarafından imzalanan ve nükleer silahlanmanın ve savaşların sona ermesi gerektiği fikrini öne süren Pagouş akımının hesabın başlama noktasına döndüren manifestoyu yeniden hazırladılar.

Hiroşima ve Nagasaki şehirlerinin atom bomması ile bombalanmasının 50. yıldönümüne ilişkin, 23 Temmuz 1995 yılında kabul edilen Pagouş Kurulu'nun Hiroşima Deklarasyonu'nda tüm insanlığın böyle bir yüce gayrete katılması çağrısı ifade edilmektedir.

Global güvenliğin sağlanması, üçüncü yüzyıla girecek insanlığın genel görevidir. Kırgızistan, tüm seçkinliği ile kararını vermiştir. Ülkemiz bütün dünyaya daha güvenli barış yolunda uluslararası toplumun çabalarına katkı yapacağını samimi bir şekilde göstermektedir.

## TÜRKLERDE NEVRUZ GELENEĞİ

\* İlker Evrim BİNBAŞ

### GİRİŞ

**B**u gün, sınırları tam olarak belirlenemeyecek olan geniş bir coğrafyada pek çok insan Nevruz adı altında bir şenlik yapmaktadır. Kelime Farsça'dan gelir ve de nav=yeni, rûz=gün anlamlarından yola çıkarak "Yeni Yıl," "Yılbaşı" şeklinde çevrilebilir. Gerçekten de Nevruz<sup>1</sup> yani 21 Mart bugün İran'da resmi olarak yılbaşı olarak kutlanmaktadır. Türkler arasında ise artık Milâdî takvimin kullanılmaya başlanması ile Nevruz herhangi bir şekilde takvim ile olan bağlantısını yitirmiştir. Buna rağmen yüzyılların getirmiş olduğu kültürel birikim ve buna bağlı ritüeller nedeniyle Nevruz önemini yitirmemiş gibi görünmektedir. 1991 yılından sonra, Orta Asya'daki cumhuriyetlerin bağımsızlıklarını ilân etmeleri ile birlikte, daha önce halk arasında kimi zaman sessizce ve gözlerden ırak, kimi zaman da çekingen bir açıklıkla kutlanan Nevruz resmi bir nitelik de kazanmıştır. Günümüzde Balkanlardan tutun da Çin'e kadar olan bölgelerde Türkler ve İranlılar arasında Nevruz adı altında şenlikler yapmaktadırlar.

\* ODTÜ Tarih Bölümü Araştırma Görevlisi.



Nevruz'a yüklenen anlamlar aslında onun neden bu kadar yaygın olarak kutlandığını açıklar gibidir. Nevruz dünyanın yaratıldığı gündür, Nevruz doğanın uyandığı gündür, Nevruz zalim Dahhak'ın öldürüldüğü gündür, Nevruz Hz. Ali'nin doğum günüdür veya Nevruz Türklerin Ergenekon'dan çıktıkları gündür. Buna benzer inanışları daha da uzatmak mümkündür. Her folklorik ögede olduğu gibi Nevruz konusunda da bölgelere göre sayısız varyantlar mevcuttur. Bütün bu farklı varyantları, günümüz ulus devlet anlayışını tarihe uygulayarak anlamak mümkün görünmemektedir. Bu nedenle Nevruz üzerine düşünürken Türkçe *yeñi kün* karşılığını *nevruz* olarak veren 14. yüzyıl sözlük yazarı gibi sakın bir kafa ile düşünmek gerekmektedir<sup>2</sup>. İngilizce'de kullanılan ama henüz Türkçe'de tam olarak yerleşmemiş terimler olan *Turko-Iranien* veya *Turko-Persian* (Türk-İran)<sup>3</sup> ile *Turko-Mongolian* (Türk-Moğol) terimleri kültür tarihi araştırmalarımız için kaçınılmaz bir metodolojik gerekliliktir. Böylece herhangi bir kültürel ögeyi günümüz anlayışlarının ötesinde bilimsel olarak düşünebilmek mümkün olmaktadır.

Bütün bu nedenlerden ötürü Nevruz'u Türk-İran hatta daha sonra Türk-Moğol kültür çevrelerinin çerçevesinde anlamak gerekiyor. Biz bu yazımızda elimizden geldiğince bunu yapmaya çalışacağız ve bu çevrelerde yazılmış olan kaynaklardan da örnekler vermeye çalışacağız. Yalnız Nevruz'un eski İran ve Zerdüştcülük içerisindeki yeri ile daha sonra İran ve Kürt mitolojileri içerisindeki yerleri yazımızın dışında kalmaktadır<sup>4</sup>. Yinede yeri geldiğinde bunlara da değineceğiz. Biz bu yazımızda kısaca Türkler arasındaki Nevruz kutlamaları üzerinde duracağız.

## NEVRUZ: TAKVİMİN BİRİNCİ GÜNÜ

Günümüzde nasıl iki takvimli bir hayatta yaşıyor, hem Milâdî hem de Hicrî takvime göre hayatımızın belirli alanlarını düzenleyebiliyorsak, geçmişte de Hicrî takvim ile "Oniki Hayvanlı Takvim" bir arada kullanılmış, kaynaklar kendi tarihlerini bu ikisine göre vermişlerdir. Oniki Hayvanlı Takvim'e göre her yıla bir ad verilir ve bu sistem oniki yılda bir devrederdi. 11. yüzyılın sözlük yazarı Mahmud Kaşgarî sözlüğünde bu meseleyi uzun uzun anlatmıştır. Kaşgarî'nin anlattığı destana göre, Türk Hakanlarından birisi kendisinden birkaç yıl önceki bir savaşı öğrenmek istemiş ama savaşın yapıldığı yılda yanılmış, bunun üzerine kurultay toplanmış ve her bir yıla bir hayvan adı koymaya karar vermiştir. Ulus'da kurultay'ın bu kararını onaylamış. Hakan ava çıkmış ve hayvanları nehre doğru sürmüş. Nehri geçen hayvanlardan ilk onikisinin adını bu yıllara vermişler. Böylece Oniki Hayvanlı Takvim şu hayvan isimlerinden oluşmuştur.

|               |               |
|---------------|---------------|
| Sıçgan Yılı   | = Sıçan Yılı  |
| Ud Yılı       | = Öküz Yılı   |
| Pars Yılı     | = Pars Yılı   |
| Tawışgan Yılı | = Tavşan Yılı |
| Nek Yılı      | = Timsah Yılı |
| Yılan Yılı    | = Yılan Yılı  |
| Yund Yılı     | = At Yılı     |
| Koç Yılı      | = Koyun Yılı  |
| Biçin Yılı    | = Maymun Yılı |
| Takagu Yılı   | = Tavuk Yılı  |
| İt Yılı       | = Köpek Yılı  |
| Tonguz Yılı   | = Domuz Yılı  |

Yıl isimlerinde ufak farklar olabilse<sup>7</sup> de aşağı yukarı kullanılan takvim sistemi budur. Ay isimleri genellikle birinci, ikinci, üçüncü şeklinde adlandırılmıştır. Örneğin Tuna Bulgarları ay isimlerine ayrı isimler vermek yerine onları sıralamakla yetinmişlerdir<sup>8</sup>. Kaşgarî ise şöyle yazmaktadır<sup>9</sup>.

Ayların adlarına gelince: Şehirlerde Arapça ad kullanılır. Göçebe olan müslüman bulunmayan Türkler, yılı dört ayrıma bölerek ad verirler. Her üç ayın bir adı vardır. Yılın geçmesi bununla bilinir: Yenigün (Nevruz)den sonra ilkbahara "oğlak ay," sonra "uluğ oğlak ay" derler, çünkü bu ikinci parçada oğlak büyür. Bundan sonra "uluğ ay" denir, çünkü bu parça yaz ortasıdır; yer yüzünde nimet bolur, hayvanlar büyür, süt çoğalır; başkası da böyledir. Az kullanıldığı için öbür adı söylemiyorum, sen anla.

Görüldüğü gibi Kaşgarî zamanında yeni yıl, yani Nevruz<sup>10</sup> aynı zamanda ilkbaharın da başlangıcıdır. Bunun eski İran'da da böyle olmuş olduğunu söylemek mümkündür<sup>11</sup>. Yalnız ne Türklerde, ne de İranlılarda yılbaşının her zaman böyle sabit bir tarihi olduğunu söylemek mümkün değildir. Tarihçi İbnü'l-Esir 467 (1074-75) yılında ünlü Selçuklu veziri Nizamülmülk ve Sultan Melikşah'ın yaptığı takvim reformunu şöyle anlatır<sup>12</sup>:

Bu yıl Nizamülmülk ve Sultan Melikşah en saygıdeğer astronomlardan bir grubu biraraya getirdiler. Bu astronomlar yılın ilk gününü (*nayrûz*) Koç burcunun başı olarak belirlediler.

Bu tarih 21 Mart'a gelmektedir. Bu tarihten önce Nevruz'un tarihinin belirlenmesinde karışıklıklar olduğu sonucuna varılabilir.

Eskiden de Zerdüştcülüğün farklı kollarına göre farklı tarihlerde kutlanan Nevruz<sup>13</sup> böylece sabit bir takvime bağlanmış olur. Bu aslında Nevruz'un kendi tarihi açısından ikinci önemli dönüm noktasıdır. Birincisi İran'da İslamiyetin yayılması ile olmuştur ve daha önce Zerdüştcülüğün 7 önemli festivalinden birisi olan ve ateşin yaratıldığı gün olduğuna inanılan *Nō Rūz* artık dinsel anlamlarını sadece semboller düzeyinde taşımaya başlayarak din dışı bir nitelik kazanmıştır<sup>14</sup>. Bu durum aslında Türklerin Nevruz ile ilgili adetleri benimsemelerinde ve hatta kendi yeni yıllarına Nevruz adı vermelerinde etkili olmuş olabilir.

Türklerin Nevruz adını yeni yıl için kullanmaya ne zaman başladıklarını kesin olarak saptamak mümkün değildir. Ömer Hayyam'a atfedilen *Navrūznāma* adlı esere göre Nevruz geldiğinde bütün İran'da ve Turan'da, yani Rum ülkesinden ta Çin'e kadar bayram yapılmaktadır<sup>15</sup>. Yalnız yazar aynı zamanda Türklerin Nevruz eğlencelerini terk etmemeleri gerektiğini de söylüyor<sup>16</sup>. Dolayısıyla, eğer eser gerçekten Selçuklu sultanları için bir nasihatname şeklinde yazıldı ise Nevruz'un 12. yüzyılda Selçuklular arasında henüz tam olarak yaygınlaşmamış olduğunu söylemek mümkün olabilir. Yalnız Türklerin'de daha önceden, Eberhard'ın Çin kaynaklarından aktardığına göre 5. ayda bahar şenliği yaptıklarını düşünürsek<sup>17</sup>, Ömer Hayyam'ın veya eserin asıl yazarının amacının farklı gelenekler arasında uyum sağlamak olduğunu düşünebiliriz. Eserin İran takvimini ve bu takvimin özelliklerini anlatarak başlamış olması bu açıdan önemlidir.

Türkçe'de bahar şenliği için hangi terimin kullanılmış olduğunu Reşideddin'den öğreniyoruz. İlhanlı tarihçisi Reşideddin (13. yüzyıl) hem Türkçe hem de Farsça kelimenin aynı anda kullanılabildiğini göstermektedir.

*ve der rūzhā-i ʿīyd ve naurūz ve kūnyangılamişi*  
[Bayram, Nevruz ve kūnyangılamişi günlerinde]

Burada geçen *kūnyangılamişi* kelimesi "günün yenilenmesi" şeklinde anlaşılabilir ki yılbaşı için kullanılan terim aslında budur. Burada *kūn*=gün, *yangı*=yeni anlamındadır<sup>19</sup>. Bu kelime "Moğolların yeni yıl bayramı" anlamında edebî Farsça'ya deforme olarak *kūvklāmīšī* şeklinde geçmiştir<sup>20</sup>. 18. yüzyılda Mirza Mehdi Han tarafından yazılan *Senglâh* adlı Çağatayca sözlükte de kelime (*kūvuklāmīšī*) şeklinde geçmekte ve anlamı Nevruz olarak verilmektedir. Bu kelimeyi de yukarıda belirtilen *kūnyangılamişi* kelimesinin deforme olmuş bir şekli olarak anlamak mümkündür.

Türk-Moğollarda yeni yılın diğer bir adı da *çağan ay* olarak geçmektedir ki bugün hala kullanılan bir terimdir<sup>21</sup>. Hem Türkçe hem de Moğolca da ortak olan bu kelime "beyaz" anlamına gelmekle beraber ay ismi olarak bazen Aralık, bazen de Mart ayı için kullanılmıştır. *Çağan ay*, *kūnyangılamişi* kelimesi ile aynı anlama gelmektedir<sup>22</sup>. Howorth'a göre Moğollarda *çağan sara* (yani *çağan ay*) 1 Şubat'tan 3 Mart'a kadar sürmektedir. Morco Polo'da *çağan ay*ını Şubat ayı içerisinde vermektedir. Wilhelm von Rubruck ise bahar bayramının tarihini 9 Mayıs olarak vermektedir<sup>23</sup>.

Reşideddin'e göre 1284 yılının yılbaşı Ocak ortasında olmuştur<sup>24</sup>. Baburname'de bunun gibi başka bir örneğe rastlıyoruz. Babur Hicrî 910 yılı olaylarını anlatırken şöyle demektedir.

Ramazan Bayramı günü idi. Ben bayram guslû ile meşgûl oldum. Cihangir Mirza ile beyler konuşmuşlar. Bâzıları demişler ki, Deşt'in garp tarafında, Mehter-Süleyman dağı dedikleri bir dağ vardır; bu dağın Deşt ile Dükî arasında bir çı-

kıntısı vardır; bu çıkıntıdan geçince, yol düzdür; ancak bir-iki günlük kadar daha uzundur. Bu yoldan gitmeğe karar vererek, bu çıkıntı yoluna girmişler. Ben guslû bitirinceye kadar bütün asker çıkıntı yoluna doğru gidip, büyük bir kısım Gûmel çayından da geçmiş bulunuyordu. Bilinen yollar olmadığı için, yolun uzak veya yakın olduğunu bilmeden, uydurma sözlerle bu yola girdik. Bayram namazı Gûmel çayı sahilinde kılındı. Nevruz o bayrama yakın olup, farkı bir-iki gün idi. O münasebetle şu gazeli söylemişim.

Yeni Ay ve yarın yüzünü gören halk sevinçle bayram yapar  
Senin yüzünden ve kaşlarından ayrı olan benim için,  
bayram ayında ancak gam vardır  
Ey Babur, (yârin) yüzünün nevrûzunu ve vuslatının  
bayramını ganimet bil

Yüz nevrûz ve bayram olsa bundan daha iyi olmaz.

1 Ramazan 910 yılı 5 Şubat 1505 tarihine denk gelmektedir. Dolayısıyla Ramazan Bayramı bundan 1 ay sonraya, yani yaklaşık olarak Mart ayının 5'ine denk düşer. Dolayısıyla Babur zamanında Nevruz Mart ayının başında kutlanmıştır.

Osman Turan baharın başlangıcının yeni yılın da başlangıcı olduğunu söylemektedir. Osman Turan'a göre İslam kaynakları yılın gelişini delv burcundan, yani eski Ocak ayının 8. gününden başlatırlar<sup>26</sup>. Oniki Hayvanlı takvimin yıl adlarını düzenli olarak kaydetmesine rağmen, ay isimlerinin genellikle verilmemesi yılbaşının tayinini güçleştirmektedir. Yalnız daha sonra Hicrî ve Rumî takvimlerin kullanılması ile birlikte Rumî martının 9. günü (Milâdî 19 Mart) Nevruz olarak kutlanmıştır.

## NEVRUZ: MİTLER VE TÖRENLER

Nevruz artık İran dışındaki ülkelerde bir takvim olayı olmaktan çıkmıştır. Daha çok bir bahar bayramı olarak kutlanmaktadır. Uzun tarihsel geçmişi nedeniyle bu gün Nevruz pek çok miti ve bu mitler çerçevesinde oluşmuş bulunan törenleri bünyesinde barındırmaktadır. Son yıllarda yapılan çalışmalar, çeşitli bölgelerdeki Nevruz törenleri ile ilgili önemli miktarda tarihsel ve folklorik malzemenin yayınlanması ile sonuçlanmıştır<sup>27</sup>. Burada bu malzemenin tamamını değerlendirmek mümkün görünmese de özellikle kendi görmüş olduğumuz bölgelere ağırlık vererek genel bir fikir oluşturma amacındayız.

Nevruz bir yılbaşı olarak görüldüğü için bazı resmi işlerin buna göre düzenlenmesi doğaldır. Bilindiği gibi yakın bir geçmişe kadar bizim de mali yılbaşımız mart ayına denk gelmekteydi. Eskiden de özellikle mali işlerin nevrüze göre düzenlenmiş olduğunu görüyoruz. Buna değin güzel bir örneği yine Reşideddin'in eserinde görüyoruz. Reşideddin, *kübçur* ve *harāc* vergilerinin yarısının *Nāvrūz-i Celālī*den başlayarak yirmi gün içinde ödenmesi gerektiğini bildiriyor<sup>29</sup>. Nevruz-i Celālī Selçuklu sultanı Melikşah zamanında yapılan takvim reformu ile oluşturulan yeni takvim sisteminin yılbaşısıdır<sup>30</sup>. Osmanlı'da da Nevruz zamanında doğrudan doğruya valiye ya da sancakbeyine ödenen *resm-i nevrūz* adında bir vergi bulunmaktadır<sup>31</sup>.

Tarihçi Gerdizî'nin verdiği bilgilere dayanarak iki farklı Nevruz olduğunu söyleyebiliriz. Birincisi İran takviminin birinci ayı Ferverdin ayının ilk günü olan *Nāvrūz-ı Mülūk* ve diğeri aynı ayın altıncı günü olan *Nāvrūz-ı Buzurg* diye adlandırılır<sup>32</sup>. Bu iki günle ilgili yine Gerdizî'nin verdiği bilgileri oldukça erken ve doğrudan

Nevruz ile ilgili olması bakımından tercüme edip yazımızın sonuna ekledik<sup>33</sup>.

Eski İran geleneklerinde Nevruz'un yaratılış efsaneleri ile ilişkisi kurulmuştur. İlk olarak Nevruz günü ateşin yaratılmış olduğu gündür ki Zerdüştcülük içerisinde diğer 6 bayram içerisinde en önemli olanıdır. Boyce'a göre Nevruz İran'ın eski bahar bayramı iken, M.Ö. 6. yüzyılda yaşadığı varsayılan Zerdüş't tarafından dini bir niteliğe büründürülmüştür<sup>34</sup>. İran'da İslam, daha sonra da Türk egemenlikleri zamanında Nevruz tekrar farklı milletler tarafından kutlanan bir yılbaşı bayramı olmuş ve dindışı bir nitelik kazanmıştır. İşte bu nedenle iki yüzyıl önce Zerdüştcülüğün farklı grupları arasında tartışma konusu olan Nevruz'un tarihinin ne olduğu konusundaki teolojik tartışma pek fazla kimseyi ilgilendirmemiştir<sup>35</sup>.

Yalnız bu dönem Nevruz törenleri açısından oldukça belirleyici olmuştur. Özellikle sadece Nevruz'da değil, Mayıs ayındaki Hıdırellez şenliklerinde de gördüğümüz ateşten atlamanın bu dönemlerden yadigar kaldığını düşünmek mümkündür. Boyce'a göre hem İran'da, hem de Azerbaycan ve Özbekistan'da gördüğümüz Nevruz sofrasındaki yedi nesne de Zerdüştcülüğün yedi rakamıyla ilgilidir<sup>36</sup>. İnançlara göre Nevruz güneşin hareket etmeye başladığı gündür.

Nevruz'un yeni bir yıla başlayış, tabiatın uyanması ile ilgisi olduğuna dair inanç, Türkler arasında da bazı efsanelerin oluşmasına yol açmıştır. Hatta Azerbaycan'da kaydedilen bir hikaye Nevruz'u efsanevi Oğuz Han figürü ile birleştirmektedir<sup>37</sup>:

Oğuz oğlu mağarada yaşadığı zamanlarda kıştan çok korkardı. Bunun için yılın üç mevsiminde kışa hazırlanır, dün-

yanın nimetini mağaraya yığıp koyardı. Bir yıl kış çok uzun oldu. Oğuz oğlu'nu azıkları kurtardı. Bir süre sonra çaresiz kalan Oğuz oğlu büyük çilenin otuzuncu günü yiyecek bir şeyler bulabilmek için mağaradan çıktı. Ne kadar gezip dolaşmış ise de yiyecek bir şey bulamadı. Sakalı buz tutmuştu, eli ayağı dondu. Çaresiz mağaraya dönerken yolda bir kurt yavrusuna rastladı.

– Oğuz oğlu bu karda boranda nereden geliyorsun?

Oğuz oğlu başına gelenleri anlattı. Derdini anlattı. Sonra yılın aylarını şöyle anlattı:

Üçü cennet bağıdır.

Üçü bize yağdır

Üçü yığıp getirir

Üçü vurup dağıtır

Kurt ona şöyle dedi:

– Ey Oğuz oğlu! İlerideki yol ayrımında seni bir sürü koyun, bir kucak sümbül, bir de el değirmeni bekliyor. Onları alıp mağarana götürürsün. Koyunu kesip etini yersin, yününden ip eğirir ve üzerine giyecek dikersin, derisini giyersin. Sümbülün (buğday başağı) de tanelerini el değirmeninde çekerek çörek pişirirsin. Yaza çıkarsın. Ancak sana verdiğim emanelere göz kulak olmalısın. Sümbülü ve koyunu kendin artırmalısın. Kuzuları el üstünde tutup büyütmelisin. Sümbülün tohumlarını ekip onu alının teri ile sulamalısın. Dediklerimi yerine getirmezsen senin için yaşamak çetin olacak.

Oğuz oğlu yol ayrımına geldi. Kurt yavrusunun dediklerini alıp mağaraya götürdü ve kış böylece geçirdi. Yazın sürüyü dağlara yaydı, sümbülü, toprağa ekti. Oğuz oğluna bir bolluk

oldu ki gel göresin! O günden sonra Oğuz oğlu bütün ili işedi. Oğuz oğlu kurdu gördüğü büyük çilenin otuzuncu günü bayrama hazırlanmaya başladı. Yılın son beş günü yedi içti eğlendi. Derler ki Oğuzlar o günü kendilerinin en aziz bayramları saymışlar ve adını Nevruz koymuşlar.

Eski Türk destanları ile Nevruzun birleştirilmesine bu hikaye oldukça güzel bir örnektir. Bu hikaye pek çok efsanenin iç içe girmesini göstermesi açısından enteresandır. Burada doğumun simgesi olan mağara, yeniden doğumun simgesi olan Nevruz ile Oğuz Han-Kurt efsanesi iç içe geçmiştir<sup>38</sup>. Yalnız hikayeyi asıl efsaneden ayıran en önemli nokta olarak, Oğuz Han yerine oğlunu, kurt yerine de yavrusunu görüyoruz. Daha eski efsane kayıtlarında Türklerin çeşitli bayram ve buna bağlı olarak kutlanan efsanelerinden bahsedilse bile bu şekilde Nevruz ve destanın birleştirilmesine tesadüf etmiyoruz. Örneğin Ebülğazi Bahadır Han Türklerin Erge-  
nekon'dan çıktıkları günde ateşte bir demiri kızdırdıklarını, daha sonrada Hakan'ın gelip bu demiri örste dövdüğünü ve böylece bayram yapıldığını söylüyor<sup>39</sup>. Yalnız bunun yeni yıl başlangıcı olduğuna dair bir şey söylemiyor.

Nevruz ile ilgili inançlar hakkında dini bir niteliğe Alevi-Bektaşiler ile Ehl-i Hakk'lar arasında rastlanmaktadır. Bektaşiler tarafından Nevruz bayramına şu nitelikler atfedilmektedir<sup>40</sup>:

1. Hz. Ali'nin doğum günü olarak bilinmesi
2. Hz. Ali ile Fatima'nın evlendiği gün olması
3. Hz. Muhammed'in peygamberliğini ilan ettiği gün olması

Alevi-Bektaşilerin senkretik ideolojik yapısı düşünülecek olursa, yılbaşı olan Nevruz ile dini inançların bu denli kolay birleştirilebil-

mesi şaşırtıcı değildir. Keza, Alevilerce Ocak ayından Mart ayına kadar kutlanan üç adet bayram bunu açıkça göstermektedir. Ocak Başında *kagant* adlı bir bayram kutlanır ki esasen Latince kökenli bir kelimedir ve herhalde Anadolu'nun eski inançlarını yaşatmaktadır. Diğer Şubat ortasında kutlanan *Hızır* bayramı, sonuncusu ise 7-12 Mart arasında kutlanan *haftamal* bayramıdır<sup>41</sup>. Şubat ortasında kutlanan bu *Hızır* yahut *Nebî* bayramının eski Oniki Hayvanlı Takvimin yılbaşı, özellikle de Marco Polo'nun malumatı ile benzerlik içermesine dikkat çekilmiştir<sup>42</sup>.

Kazakların Nevruz'da yaptıkları bazı ritüeller İslam öncesi inançların İslamiyet çerçevesinde Nevruz ile nasıl bağdaştırılabildiğini oldukça güzel göstermektedir<sup>43</sup>:

Kazaklar Nevruz gününde (bugünkü takvimimizle 21 Mart'ı 22 Mart'a bağlayan gece) sabah erkenden yüksek bir tepeye çıkıp, güneşi karşılardı, kadınlar eğilip, "Nasılsın Güneşana" diye güneşe selam verirdi.

Nevruz şenlikleri ve diğer mevsimlik kutlamalar ile güneşin ilgisi Çin kaynakları tarafından gayet güzel gösterilmektedir<sup>44</sup>:

... hakanın karargahındaki tapınakta her yılın başında âyin yapılırdı. Bu âyine Hunların yirmidört boyunun başbuğları iştirak ederlerdi. Yılın beşinci ayında Lung-çeng şehrinde toplanırlar, atalarına, Gök-Tanrı'ya, yer-su ruhlarına kurban sunarlardı. Sonbaharlarda, atların iyi beslendikleri zaman, orman yanında toplanıp etrafı dolaşırlar, ahalinin ve hayvan sürülerinin sayılarını kontrol ederlerdi. Hakan her sabah çıkarak güneşe ve geceleri aya tapardı.

Yukarıdaki örneklerden görülebildiği gibi Nevruz oldukça kar-

maşık bir ritüeller birleşimini içinde barındırabilmektedir. Bunun içinde Eski Türk, İran ve İslam inançları aynı anda yer alabilmektedir. Alevilerde üç farklı bayramın ardarda kutlanabiliyor olması bu karmaşık mitik yapının bir göstergesidir. İran kaynaklı *haftamal* (yedi iş-görev) bayramında peygamberlerin ruhuna dua edilmesi ve aynı zamanda mevlüt okunması bu karmaşık yapıyı iyi sergilemektedir. İran kaynaklı şenlikte İslami olarak dua edilmekte ve Türk geleneğine göre mevlüt okutulmaktadır<sup>45</sup>. Buna benzer bir yapıya biraz aşağıda Başkurdistan'ı anlatırken tekrar temas edeceğiz.

Bu bölüm için kısaca şunu söyleyebiliriz ki Nevruz'un içerdiği farklı kültürlerde bu kadar yaygın olabilmemesinin sırrının içerdiği en önemli sembolik anlam (*leitmotif*)'dan, yani her zaman ve her koşulda "yenilenme ve yeniden doğuş"tan geldiğini düşünüyoruz.

## NEVRUZ: KUTLAMALAR

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Nevruz kutlamaları üzerine oldukça önemli miktarda yazılı bilginin oluşturduğunu söyleyebiliriz. Biz burada gerek yazılı malzemeyi gerekse bulunduğumuz ülkelerdeki kendi gözlemlerimizi birleştirmeye çalışarak Nevruz kutlamalarını anlatacağız. 1998 yılının Ağustos ve Eylül aylarında ziyaret ettiğimiz sırasıyla Başkurdistan, Özbekistan ve Azerbaycan'daki Nevruz kutlamaları bu bölümün ana konusunu oluşturacak. Nevruzun hangi zamanda kutlandığı konusunda yukarıda yürüttüğümüz tartışma hatırlanacak olursa benim Nevruz zamanında bu ülkeleri ziyaret etmemiş olduğum kolayca anlaşılabilir. Biz de bu nedenle esas olarak yazılı kaynakları kullandık.

Nevruz'un Sovyetler Birliği zamanında resmen tanınan bir bayram ya da tatil günü olmadığını biliyoruz. Yalnız bu durum halk arasında Nevruz'un kutlanmasına bir engel oluşturmamıştır. Özellikle kırsal bölgelerde Nevruz eskisi gibi kutlanmaya devam etmiştir. 1991 yılından sonra ise Nevruz Özbekistan ve Azerbaycan'ın resmi bağımsızlık günlerinden sonra ikinci önemli millî bayramı olarak kutlanmaktadır. Başkurdistan'da ise durum biraz aşağıda göreceğimiz gibi daha farklıdır.

### Başkurdistan

Başkurdistan Nevruz araştırmaları açısından oldukça ilginç bir ülke konumundadır. Gerek yazılı kaynaklar, gerekse Başkurdistan'da yaşadığımız kişiler Nevruz'un burada kutlanmış olduğunu göstermektedir. Yalnız bu gün Başkurdistan'da diğer cumhuriyetler ile karşılaştırılabilecek bir Nevruz kutlaması yoktur<sup>46</sup>.

Başkurdistan'da dikkatimizi çeken ilk nokta oldukça karmaşık bir mevsim bayramları sisteminin var olmasıdır. Yani sadece Nevruz değil, Nardoğan Bayramı (25 Aralık), Kekik Çayı (*Kekik Seyi*, Mayıs başı), Mayıs Çayı (*May Seyi*), Yulbarsı, Kargatoy gibi farklı zamanlarda kutlanan çeşitli mevsim bayramları mevcut. Bütün bu şenliklerin, özellikle de yığın denilen ve köyler arasında kutlanan yaz bayramlarının pek çok yerel inanç unsurunu taşıdığını söylemek mümkündür.

Bu noktada Başkurdistan'daki mevsim bayramları sistemini, Alevi ve Ehl-i Hakk zümrelerin inanç sistemleri ile karşılaştırmanın ilginç olabileceğini düşünüyoruz. Çünkü iki sistemde bir tek değil, birden fazla mevsimlik bayram sistemi aynı anda yer alabilmiştir.

Bu noktada Başkurdistan'ın, İran'ın ve Orta Asya'nın yerleşik bölgelerine nisbeten uzak olmasını, Ehl-i Hakk ve Kızılbaşların da tarih içerisinde hem Osmanlı, hem de İran merkezi sisteminin odağında bulunmamalarının bunda ne kadar etkisi olmuş olduğu konusu tartışmaya açıktır. Bu noktada Eberhard'ın Hunlardaki bayramları Nevruz gibi ziraate dayalı bir sistemden ayırması önemlidir:

İlkbahar dolayısıyla taze çayırların yetiştiği ve tayların çoğaldığı zaman bir bayram vardır ki bu, ziraat kültürlerinin doğurduğu bir bereket kültü değil, daha ziyade bir yer kültü bayramıdır.

Görüldüğü gibi bizce Başkurdistan'ın bayramlar sistemi çok daha eski bir sistemin ipuçlarını vermektedir ki bunun bir sapmasını daha önce Osman Turan'da yapmıştı<sup>47</sup>. Başkurdistan'daki Nevruz kutlamalarında diğer yerlerde oldukça karakteristik olan mesela *Sümelek* (Özbeklerde Nevruz pilavı) gibi, ya da *heftsin* (sofrada baş harfi "s" ile başlayan 7 nesnenin bulunması) gibi daha çok sofraya ve aileye hitab eden adetler yerine daha çok, toplumu (*community*) ön plana çıkaran at yarışları, köyden köye ziyaret, güreş yarışmaları gibi adetlerin daha belirgin olması da bu açıdan ilginçtir.

Geçmişte İdil-Ural bölgesinde Nevruzun kutlanmasına dair bir belge Abdülhalûk Çay'ın kitabında yer almaktadır. Esasen Kazan Tatarları arasından derlenmiş olan bu 123 dörtlükten oluşan *Neüruz Beyete* Nevruzun bu bölgedeki varlığı açısından oldukça önemli bir eserdir. Burada sadece iki dörtlüğünü vermekle yetiniyoruz<sup>48</sup>.

Şöker kıldım hodaga  
Salavatım anlarga,  
Möhemmed-Mustafaga  
Meürüz möbarekbad

Medresede bez bulduk  
İkebezde kız bulduk  
Yide yeldin yuk buldık,  
Neürüz möbarekbad

### Özbekistan

Özbekistan'da da 1991 yılına kadar Nevruz gayri resmi olarak özellikle kırsal bölgelerde kutlanmıştır. 1991 yılında Özbekistan bağımsızlığını kazandığı zaman Nevruz da millî bayram olarak kabul edilmiştir. Bugün Müstakillik Gününden sonra en büyük coşku ile kutlanan bayramdır.

Özbekistan'da Nevruz'a farklı bölgelerde *yılbaşı*, *cılbaşı* gibi isimler de verilmektedir. Nevruz'da Özbekistan'da hediye alıp vermek, komşu ve akraba ziyaretlerinde bulunmak adettendir. Hoş olan bir nokta ise Nevruz'da canlı cansız her şeye, yani tabiata selam verilir<sup>49</sup>.

Özbekistan'ın uzun zaman boyunca İran kültür çevresi ile olan yakınlığı ve İran edebiyatına olan aşinalığı, pek çok törenin ortak olması ile sonuçlanmıştır. Bunlardan en önemlisi Nevruz törenlerinde sofraya ve sofa çevresinde kurulan ilişkilere verilen önemdir. Özbekistan'da Nevruz'un önemli törenlerinden bir tanesi *sümelek*

yapmaktır<sup>50</sup>. Bakliyattan özel bir şekilde hazırlanan bu yemeği nevrüz için hazırlanan diğer pek çok yemek izler<sup>51</sup>. Nevruz sofrasına yine daha önce önemini belirttiğimiz 7 sayısınca ağaç dalı konulur. Bunların isimleri şöyledir:

1. Mecnun dalı parçası
2. Zeytin dalı parçası
3. Ayva dalı parçası
4. Ceviz dalı parçası
5. Badumu dalı parçası
6. Dista dalı parçası
7. Nar dalı parçası

Yine aynı sayıda yani 7 ayrı çeşit yemek sofrada olmalıdır. Son olarak ismi "s" ile başlayan 7 ayrı nesne yani *heftsin* ("yedi se" anlamında) sofrada bulunmalıdır:

1. Sarımsak
2. Sumak
3. Sirke
4. Sümbül
5. Sabzi
6. Sümelek
7. Sancid

Azerbaycan'da da aşağı yukarı aynısını göreceğimiz bu adetlerin, giriş bölümünde bahsettiğimiz Türk-İran kültür çerçevesinde oluşmuş olduğu görülüyor.



## Azerbaycan

Nevruz bayramı Azerbaycan'da Özbekistan ile bazı benzerlikler taşımaktadır. Burada da Özbekistan'da olduğu gibi ateş üzerinden atlama geleneği vardır ki ateşin üzerinden atlanırken şu mani söylenir<sup>52</sup>:

Ağrım, uğrum tökülsün  
Oda düşüp kül olsun  
Yansın alov saçılsın  
Menim bahtım açılsın

Nevruz'a 15 gün kala evlerde *semeni* hazırlanmaya başlanır. Bu, çeşitli tahılların çimlendirilmesiyle yapılan bereket sembolü bir yemektir. Yeşillendirilen bitkilerin kökleri (cücertileri) sarımsı renge gelince kesilir ve makinadan geçirilir ve un ilave edilir. Hamur haline getirilir ve dört saat pişirilir<sup>53</sup>.

Azerbaycan'daki Nevruz ile ilgili inançlar içerisinde *İlahir Çarşambalar* denilen sistem Nevruz'u anlamak konusunda yeni bir noktadır. Buna göre Nevruz'a gelmeden önceki dört çarşamba kutsal sayılmış ve bunların her birine dört unsurun yani su, ateş, yel ve toprağın isimleri verilmiştir<sup>54</sup>. Su çarşambası suyun tazelenmesi ile ilgilidir. Bununla ilgili rivayetlerin içerisinde *Oğuzname*'den Karaham'ın karışmış olması Azerbaycan'ın folklorik yapısı açısından oldukça önemlidir<sup>55</sup>. İkinci çarşamba olan Ateş Çarşamba'sında sabaha karşı güneşe doğru bir at kurban edilmesi gerektiğine inanılmaktadır<sup>56</sup>. Üçüncü çarşamba Yel Çarşambasıdır. Dördüncü Çarşamba ise en son ve önemli olan Toprak Çarşambasıdır. En son toprağın uyandığına inanıldığı için Toprak Çarşambası en sona

gelmiştir. Toprağın da uyanması ile tabiat tamamıyla uyanır ve Nevruz gelir<sup>57</sup>.

## SONUÇ

Türklerin eskiden beri yeni yılı kutladıklarını görmekteyiz. Türklerin bu yeni yılları İslamiyeti kabul edip, Maveraünnehir'e inmeye başladıkları zamandan başlamak üzere İran takvim sistemi ile uyum içerisine girmeye başlamıştır. Zaman içerisinde Nevruz, bir takvim olayı değil, bir bayram haline dönüşmüştür. Nitekim bugün de takvimle ilgisi olmadığı halde kutlanmaya devam edilmektedir.

Nevruz üzerine yaptığımız bu çalışmanın edinilmiş sonuçlardan çok soruları olduğunu itiraf etmeliyiz. Bir kere Türk dünyasının folklor malzemesi üzerine yapılacak karşılaştırmalı çalışmaların ne kadar verimli olabileceği ve kültürü anlamamızı ne kadar kolaylaştıracığı görülmektedir.

## NEVRUZ İLE İLGİLİ SEÇME METİNLER

### NEVRÛZNÂME

**Hoca Ali Tirmizî**, *Navrûznâme*. Mahmut Hasani ve Galiba Juraeva (terc.) *Navrûz ve Tabiat Sırları* içinde Taşkent: Mihnet, 1991 (ss.9-11).

Hoca Ali Tirmizî 859 yılında doğup 932 yılında vefat etmiştir. Nevrûznâme adlı eserinin değişik nüshaları Taşkent'teki Şarkşinaslık Enstitüsü Kolyazmalar kütüphanesinde saklanmaktadır: A. A. Şemenov, *Sobranie Vostoçnih Rukopisey Akademii Nauk Uzbekskoy CCCP*. C. V, ss. 221-222 (No: 3858, 3859, 3840).

Bismillahirrahmanirrahim

Sitâyiş-i bî-kıyâs (hesabsız övgüler) sabit olsun Allah, on sekiz bin âlemi yoklukdan varlığa çevirdi ve tamam-ı himmeti ile âlemi gülistan kıldı. Durûd-ı bî-aded (sayısız dualar) nazil olsun onun Re-sulu, bizleri râh-i râsta (doğru yola) hidayet kıldılar (yolladılar) ve câmi'-i ashâbları (dostları)'nı, mâl-canlarını takviyyet-i dine (dini güçlendirmeye) feda ettiler. Allah onların hepsinden razı olsun.

Nakl ederler ki, bir zamanlar Hoca Ali Hakim Tirmizî adında meşhur bir hakim vardı. Allahüteala ona 120 yıl ömür vermişti. Âlim, fazıl ve dindar idiler İlm-i hikmette sonsuz derecede kâmil ve câmi-i fûnûnlarda vâfir idi. Çok yıllar ömür görüp, vücudât-ı ihtilaf (karışıklık) zamanlarını çok görüp dört fasl yıllarından çok tecrübe etmişti. Hatta kendi zamanındaki padişah ve köylüler her ne iş

yapsalar ve her ne ekseler, bu hakim'in maslahatına muvafık kılıp kılsalar ve ekseler çok fayda ve menfaat görürlerdi.

Bu cihetten zamanın padişahı Hakim'e çok iltifatlarda bulunup buyurdu ki: "Siz bizlere bir risale cem kılıp (yazıp), kendinizce sonsuz derecede tecrübe edilmiş olan umûr-ı zaruriyyetleri (zorunlu işler) yazıp verseniz, gıyaben ve yüzdeyüz, hattaki, kıyamete kadar sizden yadigar olsun, bürütün okuyan ve işiten insanlara büyük faydası olsun, sadaka-i cariye olsa" diye rica etti.

Padişahın emrine kulak verip, bu faydayı kendi dilinde yazarak "Allahu teala bana yüz yirmi yıl ömür verdi. Çoğunu ilm-i nücûm (astronomi) ve hikmete sarf ettim. Zamanın değişimi ve günlerin geçişinden çok tecrübeler elde ettim. Harekât-i eflâk (gökyüzünün hareketleri) ve kevâkıbı (yıldızları), seyyâre ve nücûmları, bunların hangisinin güneşin doğuşu ile batışı vakitlerinde ve hangi felekde olduğunu, hangi burç ile vakitte doğup hangi vakitte battığını, hangi şeye delalet ettiğini ve hangi şeyi terbiye edip, hangisine iyilik, hangisine kötülük ettiğini iyi tecrübe ettim. Çok sıkıntılar çekip, Nevruz-ı Âlem yenilenişi ile bu yıl içinde olagelen alametlerden anlayıp, ahvallerinden haber verirdim. İlm-i nücûmu bir haftaya getirdim. Müslümanlar faydalansınlar, özellikle, çiftçiler ekinlerini buna göre eksinler, bir yılda hangi ekinlerin iyi ve kıymetli, hangi tahılların ucuz olduğunu bilerek iş işlesinler diyerek her günün ahvalinin nasıl olduğunu görerek tecrübe ettim ve bu kitabı yazdım.

Ve ahval-i kuh (dağ) ve deşt (bozkır) ve ahval-i padişah ve fukaralar, tüccar ve hennat (tahıl tüccarı) ile hayvanların ahvalinin yıl başında, ortasında ve sonunda nasıl olduğunu tecrübe ile yazdım,

taki her kim okusa takvime muhtaç olmasın ve ne kadar zaman geçerse geçsin de bu nüsha eskimesin. Allah en doğrusunu bilir.

Eğer **Nevruz-i Âlem Pazar günü** gelse, Şems (Güneş)'e bağlı olur. O yıl nimetler çok olur, bolluk olur, fitne ve kötülükler az olur, pamuklar iyi olur, dağlardaki bostanlar ve ekinler iyi olur ve köylülerin ekinleri yetişir. Yıl başında ucuzluk, sonrasında ise aynı derecede pahalılık olur ama çabuk geçer. Halk arasında muhalefet çok olur veba meydana gelir. Şark tarafından biraz fitne ve havf-ı hunrîzî (kan döküş) olur. Ağırlık sonrası hayırlı olur. Ekinleri erken ekmek gerek.

Eğer **Nevruz-i Âlem Pazartesi günü** gelse, Kamer (Ay)'a bağlı olur. O yıl bereketli olur. Nimetler çok olur, yağmur çok yağar. Bu yıl, padişahlar için biraz tehlikeli olabilir ve bazı tüccarların durumu zayıflayabilir. Pamuk iyi olur. Künjüt, darı kunak ortaca olur. Kar yağmur yıl başında meydana gelir. Dağlarda ve uzakda zelzele olur. Bazı bostanlara zarar gelir, bazıları ise bereketli olur. Ama buğday lezzetli olur, çabuk geçer. Ticaret çok kötü olur. Bu yıl zayıfların hali iyi olur. Büyüklere çok hizmet ederler.

Eğer **Nevruz-i Âlem Salı günü** gelse, Merih (Mars)'a bağlı olur. Bu yıl ferahlık olur ve günden güne yiyecekler artar. Hayvanlara rahatlık gelir. Alemler arasında kavga olur. Maşrıq tarafının padişaha derdi çok olur. Bu yıl ekinler geç ekilse iyi olur. Keçilere zarar gelir ve meyveler az olur. Yıl sonunda seller çok olur, bu yıl yağmur az olur. Bu yıl nimet de çok olur ve fiyatlar ucuz olur. Esrar çok olur. Ama bu yılda üzüm çok olur ve zayıfların hali güç olur.

Eğer **Nevruz-i Âlem Çarşamba günü** gelse, Utarid (Merkür)'e bağlı olur. Bu yıl kıtlık olur. Kan dökmek ve fitne-fesat çok

olur. Ama bütün bunlar çabucak bertaraf edilir. Bu yıl bostanlar çok iyi olurlar, ama Horasan tarafında arpa, buğday kıymetli olur. Cavidar (mâş), laviye, darı, kunaklar çok olur. Bu yıl yılan, çıyan, kurtlar, çok olur. Zayıflarda ve çocuklarda ölümler olur, ama ticaret çok iyi olur. Halklar arasında göz ağrısı çok olur.

Eğer **Nevruz-i Âlem Perşembe günü** gelse, Müşteri (Jüpiter)'e bağlı olur. O yıl bazı yerlerde nimetler çok olur, bazı yerlerde ise az olur. Yağmurlar tam vaktinde yağar, kar-yağmur çok olur. Padişahların durumları çok iyi olur ve bütün hüner erbabları mesleklerinde memnun olurlar. Irmaklardaki gemilere selametlik vardır, lakin halklar arasında yalan söz çok olur. Hastalıklar çok olur. Ticaret iyi olur. Bu yıl askerlerin hali iyi olur.

Eğer **Nevruz-i Âlem Cuma günü** gelse, Zühre'ye bağlı olur. Bu yıl ferahlık ve bolluk olur. Yağmur çok yağar, soğuk sert, kış uzun, yıl sonunda biraz pahalılık olur. Tahıl saklamak gerek, bezirganlık tüccarlık çok iyi olur ve ziraate afet gelir. Bu yılda fiyatlar ucuz olur, nimet, ferahlık çok olur. Ziraatler iyi olur. Künjüt ortaca olur. Askerlerin durumu çok kötü olur.

Eğer **Nevruz-i Âlem Cumartesi günü** gelse, Zuhâl (Satürn)'e bağlı olur. Bu yıl bazı şehirlerde kıtlık olur. Yağmur çok yağar, kan dökücülük de çok olur. Güney tarafından asker ortaya çıkar; dövüş, hırsızlık ve eşkiyalık çok olur. Fitne ve yalan ortalığı kaplar. Güz ekinleri iyi olur ve meyveler az olur. Yıl sonunda soğuk sert olur. Kış uzun olur.

## SÂLNÂME

**Anonim, Sâlnâme.** Mahmud Hasani ve Galiba Juraeva (terc.) *Navrûz ve Tabiat Sırları* içinde Taşkent: Mihnet, 1991 (ss. 14-18).

Bismillahirrahmanirrahim

Danışmendlere malûm olsun ki ulemadan ve hükema-i şerr-i metin ve Acem danışmendleri, özellikle Hindistan hakimleri uzun ömür görüp cihanı ayışret, renc ve meşakkat, rahat-feragat, mihnet ve külfet, fitne ve fesadı, hastalığı ve sağlığı, sıcaklık ve soğukluğu, açlık ve tokluğu, varlık ve yokluğu sonsuz derecede görüp ibret nazarlarına göre, akıl ve bilgilerini ellerinden geldiğince düşünmeye sarf edip, zamanın geçişinden ve hallerinin zaman içerisinde değişiminden ve yenilenişinden ve bir dakika gaflette kalmayıp, şeb u ruz (gece ve gündüz)'un, ay-günün ve yıldızların merkezi, doğuş ve batış vaktinden haberdar olup ve her hangisinin fazilet ve ne terbiyyet kıldığını ve ne tesir kıldığını tecrübe edip, her yılı bir hayvana nisbetle, on iki yılı hayvanlara nisbet edip onlardan ortaya çıkan etkileri beyan kılarlar.

Nisbet edilen hayvanlar şunlardır: Mûş (fare), bakar (sığır), peleng (kaplan), hargûş (tavşan), naheng (balık), mâr (yılan), esp (at), gوسفند (koyun), hemdune (maymun), murg (tavuk), sek (köpek), hûk (domuz).

Yılların beyanı şöyledir:

**Eğer fare yılı girse** o yılın kışı hoşluk olur, ama yazda yağmur çok olur, hayvanlara hoş olur. Derviş, garip, fukaralara da hoş olur. Doğuya doğru güzellik, batıya doğru biraz fitne olur. Bu yıl kanlar çok dökülür. Padişah ve beyler tasalı olurlar. Bu yıl tüccarların hali iyi olur, yollarda eşkiyalar ortaya çıkar ve bu tüccarlar çok tehlikeye girerler. Bazı yerlerde veba olur. Kışı uzun olur, yıl sonu tehlikeli olur. Yıl ortasında fareler çok olur ve tahıllara zarar verirler. Yıl içinde hırsızlardan ve eşkiyalardan çok zarar gelir. Yıl başında doğan çocuklar akıllı, güzel yüzlü, güzel davranışlı, güzel huylu ve varlıklı olurlar. Yıl ortasında doğan çocuklar kötü, hilekâr ve kiskanç olurlar. Yıl sonunda doğanlar yalancı ve dolandırıcı olurlar. Vallahi alem bissevab.

**Ve eğer sığır yılı girse**, bazı yerlerde baş ağrısı, hastalık çok olur. Kışı sert ve kısa olur. Meyvelere biraz zarar verir. Etraftaki yerlerde, fitneler ayaklanıp padişahlara büyük tehlike oluştururlar. Yıl sonunda ucuzculuk olur ve halklara barış içerisinde olurlar. Yıl başında doğan her çocuk akıllı, dindar ve utangaç olur. Ama yabancıların işleriyle meşguliyeti çok olur. Yıl ortasında doğan çocuklar sevimli ve mutlu olurlar. Yıl sonunda doğan çocuklar gamlı ve perişan olurlar.

**Ve eğer peleng (kaplan) yılı girse**, padişahlar arasında düşmanlık, sitem, savaş ve kan dökme çok olur. Özellikle İran tarafında muhalefet çok olur. Hayvanlara kıran girer. Dağlarda derendeler (vahşi hayvan) bol olur, ırmaklardaki gemilere afet gelir ve meyveler az olur. Yıl sonunda iyilikler ortaya çıkar.

Yıl başında doğan her çocuk yiğit, mert, güzel yüzlü olur ve aynı zamanda varlıklı ve ulu bir kişi olur. Yıl ortasında doğan her çocuk aydınlık yüzlü, güzel yaratılışlı ve nazik olur. Yıl sonunda doğan her çocuk kötü huylu, tembel, korkak, mutsuz ve ahlakı bozuk olur.

**Ve eğer tavşan yılı girse,** o yıl nimet ve meyveler çok olur. Kışı kuraklık ile geçer. Yazın fırtına ve zelzele olur, bazı yerlerde ölümler olur, özellikle sıbalara (yirtici hayvan) kıran girer.

Yıl başında doğan çocuklar düşüncesiz ve aceleci olmalarına rağmen varlıklı ve zengin de olurlar. Aynı zamanda kötü huylu ve vefalı olurlar. Yıl ortasında doğan çocuklar hoş yaratılışlı ve iyi davranışlı olur. Yıl sonunda doğan çocuklar geveze ve vefasız olurlar.

**Ve eğer balık yılı girse,** o yıl fitne ve fesat çok olur, halklar arasında anlaşmazlıklar ve kötülükler çok olur. Hayvanlara kıran girer. Kışı uzun olur. Padişahlar arasında savaşlar çok olur. Özellikle İran tarafında anlaşmazlıklar çok olur.

Dağ ve derrendeler (vahşi hayvan) çok olur. Irmaklardaki gemilerde felaketler olur. Üzüm e diğer meyveler az olur.

Yıl başında doğan her çocuk yiğit, mert ve güzel yüzlü olmalarına rağmen bozuk taibath olurlar, saç sakalı erken ağarır. Yıl ortasında doğan çocuklar, hoş tabiatlı ve hayırsever olurlar. Eğer yıl sonunda doğarlarsa utanmaz ve edepsiz ve becerikli olurlar. Vallahi alem bissevab.

**Eğer yılan yılı girse,** kuraklık olur. Kışı sert olup çoğu ağaçları ve üzümleri soğuk vurur. Tahılda pahalılık olur. Kahr-gazap, çekememezlik halklar arasında çok olur. Sahralarda yılanlar çok olur.

Yılan yılının başında doğan her çocuk uzakları düşünen ve içine kapanık olur. Aynı zamanda varlıklı, hoş sözlü ve doğru davranışlı olur. Yılın ortasında doğan çocuk kötü huylu ve kötü yaratılışlı; yılın sonunda doğan çocuk ise vefasız olur.

**Eğer at yılı girse,** padişahlar arasında savaşlar olur ve çok kan dökülür. Kış ve yazı güzel ve ılık olur. Meyveler ve tahıllar çok olur. Ama hayvanlarda biraz zarar olur. Kışı uzun olur, ırmaklardaki gemilerin durumu çok iyi olur.

Yıl başında doğan çocuklar zahmetli olmalarına rağmen bilgili ve hikmetli de olurlar. Bunların sözleri padişahlara makul ve yiğitçe gelir. Yılın ortasında doğan çocuklar iyi huylu ve güzel sözlü olurlar. Yılın sonunda doğan çocuklar kötü huylu, tasalı ve kötü sözlü olurlar. Vallahi alem bissevab.

**Ve eğer koyun yılı girse,** kış sert ve uzun olup, nehirlerdeki gemilere büyük zararlar verir. Halklar arasında hastalık ortaya çıkar. Padişahlar arasında savaşlar olur ama çabuk barış ilân edilir. Halk arasında hayırseverlik çok olur.

Yıl başında doğan çocuklar sevimli, sakın, zengin ve şefkatli olurlar. Yılın ortasında doğan çocuklar kötü huylu ve şefkatsiz olurlar. Yılın sonunda doğan çocuklar kötü yaratılışlı ve inatçı olurlar. Vallahi alem bissevab.

**Ve eğer maymun yılı girse,** halklar arasında dalavere, hile ve hırsızlık alıp yürür. Birbirlerine karşı zulüm, baskı ve ihanet ederler. At ve develere kıran girer. Kışı kısa fakat oldukça soğuk olur. Büyükler arasında şefkat az olur. Raiyyete çok baskı yapılır.

Yıl başında doğan çocuklar çirkin olur ama mutlu, güleryüzlü ve iyi davranışlı olurlar. Yılın ortasında doğan çocuklar, hased, cimri

ve zengin olurlar. Yıl sonunda doğan çocuklar kötü huylu, vefasız ve düşüncesiz olurlar.

**Eğer tavuk yılı girse**, o yıl hastalık olur. Ekinlerin tamamı çok iyi olup halklar arasında şefkat hakim olur. Bazı kadınların doğumları kolay olur ve genellikle kız doğururlar. Kış uzun olur ve fazla soğuk olmaz. Padişahların aralarında barış ve adalet olur. Nehirlerdeki gemiler güvenlik içinde olurlar. Ticaret işi çok iyi olur.

Yıl başında doğan çocuklar güzel yüzlü, terbiyeli, akıllı ve fakir olurlar. Yılın ortasında doğan çocuklar kötü yaratılışlı ve can sıkıcı olurlar. Yıl sonunda doğan çocuklar cömert, misafirperver ve terbiyeli olurlar. Vallahi alem bissevab.

**Eğer köpek yılı girse**, fiyatlar pahalılaşır. Kışı uzun ve soğuk olur. Bazı yerlerde veba ve hastalık ortaya çıkar. Padişahlar arasında biraz fitne ve savaş olur. Hırsız, zalim ve eşkiyalar ortalığı kaplar.

Yıl başında doğan çocuklar kötü huylu, terbiyesiz, dedikoducu, haris ve açgözlü olurlar. Yılın ortasında doğsalar akıllı, bilgili ve savaşkan olurlar. Yıl sonunda doğanlar cesur, yiğit ve kanaatkâr olurlar.

**Ve eğer domuz yılı girse**, ulularda hastalık çok olur. Padişahların aralarında anlaşmazlık, fitne ve savaş olur. Tahıllar kıymetli olup halk arasında göçler başlar ve tehlikeler artar. Hırsız, eşkiya ve zalimler çoğalır. Kışı erken gelir ve uzun sürer. Koyunlara kıran girer.

Yıl başında doğan çocuklar inatçı, kibirli ve kendini beğenmiş olur. Yıl ortasında doğanlar yalancı ve dolandırıcı olur. Yıl sonunda

doğanlar kötü huylu, aç gözlü, yorulmaz olurlar ve yolculuk etmeyi severler. Vallahi alem bissevab.

İşbu Sâlnâme-i muteberi Farsça'dan Türkçe'ye, okuyanlar ile işitenlere kolay ve faydalı olsun diye ve hayır dualarını eksik etmesinler diye tercüme ettim. <İyiliğin mükâfatı yine iyiliktir>.

## Zayn Al-Ahbār

Ebū Sa'īd °Abd al-ḥayy bin ḍahhāk ibn Maḥmūd Gerdzī, *Tārīḥ-i Gerdzī* a (yay.) Tehran: Čāpḥāne-i Armaḡān, 1363 (ss. 508-527).

Gerdzī'nin yaşamı hakkında pek fazla bir bilgimiz yok. Gazneli sultanı Abdürreşit devrinde (1049-1053) eserini yazmıştır. Eseri bir genel tarihtir ve içinde eski İran Sasani, Roma, bizans tarihleri ile çeşitli Türk kavimleri ilgili bilgiler bulunur. Bu arada İran, Hint ve Rûm takvimleri ve bayramları hakkında bilgiler verir.

### Ondördüncü Bölüm

#### Mugan\* Şenlikleri ve Bayramlarının Anlatılması

**1 Ferverdin:** Bu güne Nevruz adı verirler. Çünkü yeni yılın başıdır. Bu günde gece ve gündüz eşitlenir, gölgeler duvarlardan geçerler (?). Mugan'daki adetlere göre bu günde padişah harac vergisini almaya başlardı. Acemler şöyle derlerki bu günde Cemşid bir devenin üstüne oturarak güneye doğru gitti. Develere ve Siyahlara, yani Mısırlılara karşı savaştı. Onlarla savaşıp hepsini fethetti.

**6 Ferverdin:** Bu güne Büyük Nevruz (*Navrûz-i Buzurg*) adı verilir. Derler ki: Cemşid Araplar ve devlerle savaşından büyük bir zafer ve bol miktarda ganimetlerle bu günde döndü. Sonra, ganimet olarak getirdiği bu hazineleri herkes görsün diye tahtının içine doldurdu. Işık (*âfitâb*), pencereden bu hazinenin üzerine düştü.

Hazineden yansıyan ışıktan odanın içerisi apaydınlık oldu. Bu nedenle ona Farsça "ışıklı" anlamına gelen "Şid" adını verdiler. Yine bu sebepten güneşe de Hurşid adını verdiler. Hur Farsça ışıklı kurs, şid'de ışık anlamına gelir. Onların sözüne göre bu günün adı, suların meleğinin adı olduğundan bu günde yerleri de sularlar.

\* Mugan hem Azerbaycan'da bir bölgenin adıdır, hem de ateşe tapanlara verilen adıdır.

#### Dipnotlar:

1. Nevruz, çok geniş bir coğrafyada kutlanagelmesinin etkisiyle her dilin fonetik yapısına uyum göstermiş ve farklı söyleyiş biçimleri kazanmıştır. Bunların hepsini burada ayrı ayrı kullanmanın okumayı güçleştireceği düşüncesiyle, Türkiye Türkçesindeki "Nevruz" biçimini genel geçer şekilde kullanıp diğer söyleyiş biçimlerini italik olarak verdik.
2. Aptullah Battal Taymas, *İbni-mühennâ Lûfatı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997 (s. 89).
3. Türk-İran teriminin tarih araştırmalarında nasıl bir kullanım değerine sahip olduğu Robert Canfield'in makalesinde açıkça görülmektedir. Canfield'a göre Türk-İran kültür çevresi 9. ve 10. yüzyıllarda Türk, İran ve Arap unsurların Doğu İran'da yani Horasan ve Maverâünnehir'de oluşmuştur. Robert Canfield, "Introduction: the Turko-Persian Tradition," *Turko-Persia in Historical Perspective* R. Canfield (ed.) Cambridge: Cambridge University Press, 1991 (ss. 1-34).
4. İslam Öncesi İran ve Zerdüştlük'te Nevruz konusunda Mary Boyce'un çalışmaları oldukça önemlidir. Bu tartışmaların bir özeti için bk: Mary Boyce, "Iranian Festivals" *Cambridge History of Iran* Cilt 3/2 ss. 792-815. Kürtler arasında Nevruz gelenekleri ve bunların değerlendirilmesi konusunda bak: Gürdal Aksoy, *Bir Söylence Bir Tarih-Newroz*. Ankara: Yurt Kitap-Yayın, 1998.
5. Bu yazı Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı ile Orta Doğu Teknik Üniversitesi Karadeniz ve Orta Asya Araştırmaları Merkezi'nin sağladığı imkanlar ile hazırlanabilmektedir. Kendilerine teşekkürü bir borç biliriz. Ayrıca gezi yaptığımız Başkurdistan, Özbekistan ve Azerbaycan'daki pek çok bilim adamı ve dostlar bu yazıda ve her zaman ufukumuzu açmıştır. Hepsine minnettarım.
6. Besim Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*. 4 cilt Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1941/1992 (ss. 345-346). Türklerdeki takvim gelenekleri üzerine klasik sayılan çalışmalar Osman Turan ve Louis Bazin tarafından yapılmıştır. Osman Turan, *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*. İstanbul, 1941. Louis Bazin, *Les Systemes*

- Chronologiques Dans Le Monde Turc Ancien*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991.
7. Hayvan isimlerinin farklı lehçelerde aldığı isimlerin bir karşılaştırması için bak: Osman Turan, *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*, ss. 104-106.
  8. Talat Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1987 (s. 25).
  9. Besim Atalay, *Divan*, ss. 347-348.
  10. Osman Turan, *Divan*'da yeni yılın Nevruz ile başlamasına dayanarak, Kaşgarî'nin esasen Oniki Hayvanlı takvimi esas almadığını ileri sürüyor ve de oğlak ay, uluğ oğlak ay gibi isimlerin ise yerel bir halk takvimi olduğunu ileri sürüyor (O. Turan, *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*, s. 36). Yalnız biraz aşağıda göreceğimiz gibi yerel olmayan, sistematik ve her yerde geçerli bir takvim sistemi kaynaklardan edindiğimiz bilgilerle uyumamaktadır.
  11. Mary Boyce, "Iranian Festivals," s. 797.
  12. Aydın Sayılı, *The Observatory in Islam*. Ankara: TTK Yayınları, 1960/1988 (s. 11).
  13. S. A. Nigosian, *The Zoroastrian Faith*. Montreal: McGill-Queen's University Press, 1993 (s. 115).
  14. Mary Boyce, "Iranian Festivals," s. 797.
  15. Ömer Hayyam (?), *Nauruznama*. Mücteba Minovi (yay.) Tehran: Kitabhane-i Kave, 1312H.Ş./1993 (s. 10). Bu eserin Ömer Hayyam'a ait olduğu genellikle kabul edilmemektedir. Kitabı yayınlayan Mücteba Minovi eserin Selçuklu sultanı Melikşah zamanında yazılmış olabileceğini ileri sürüyor (s. xxiv).
  16. Ömer Hayyam (?), *Nauruznama*, s. xxiv.
  17. W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*. Nimet Uluğtuğ (çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1942/1996 (s. 76).
  18. Reşîd al-Dîn, *Câmi 'al-Tevârih*. M. Ruşan ve M. Musavi (yay.) Tehran, 1383, H.Ş./1995 (II-1538).



19. Kelimenin daha geniş filolojik analizi için bak: Gerhard Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*. Cild 3, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH, 1967 (No: 1690; s. 657).
20. Steingass kelime için herhangi bir okuma şekli önermemektedir. Biz de bu kelimenin sadece transliterasyonunu vermekle yetiniyoruz. F. Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. Beirut: Librairie du Liban, 1892/1975 (s. 1071a). Ayrıca bak Doerfer, *Türkische und Mongolische*, s. 658.
21. Abdulhalûk Çay, *Türk Ergenekon Bayramı Nevruz*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1988 (s. 71).
22. Gerhard Doerfer, *Türkische und Mongolische*, 1-306 (No: 177); III-659.
23. Abdulhalûk Çay, *Türk Ergenekon Bayramı Nevruz*, s. 51.
24. Gerhard Doerfer, *Türkische und Mongolische*, III-658.
25. Gazi Zahirüddin Babur, *Vekayi. Bahur'in Hâtıratı*. 2 cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1946/1987 (II-162).
26. Osman Turan, *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*, s. 28.
27. Bu kaynakların bir kısmını şöyle sayabiliriz. Abdulhalûk Çay'ın eseri bu konuda önemli miktarda malzemeyi bir araya getirmiştir. Ardından da arka arkaya düzenlenen iki konferansın metinlerinin yayınlanması ile Türk dünyasının farklı bölgelerinin Nevruz adetleri konusunda daha detaylı bilgi sahibi olmak mümkün olmuştur: Sadık Tural (yay.), *Nevruz*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi yayınları, 1995 ve Sadık Tural ve Elmas Kılıç (yay.), *Nevruz ve Renkler* Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1996. Bu arada farklı yerlerde de bu konuda yayınlar yapılmıştır. Örneğin Başkurdistan'da yayınlanmaya başlanan büyük bir folklor külliyyatının birinci cildi bu konuda çok önemli bilgiler içermektedir. *Başqort Halık İcadı-Yula Folklorı*. Ehmet Süleymenov, v.d. (yay.) Üfü: Kitap, 1995. Azerbaycan'da da bu konuda yayınlar yapılmaktadır: Azad Nebiyev, *Nauruz*. Baku, 1989.
28. Bu vergi hayvan sürülerinden %1 miktarında alınan bir vergi idi. Bu konuda bak: David Morgan, *The Mongols*. Cambridge, M.A.: Blackwell, 1986 (s. 100).

29. Reşid al-Dîn, *Câmi 'al-Tevârih*, II-1438.
30. Osman Turan, *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*, s. 54.
31. İ. Parmaksızoğlu, "Nevrûziyye," *Türk Ansiklopedisi* C. 25 s. 220.
32. Ebû Sa'îd 'Abd al-Hayy bin Dahhâk ibn Mahmûd Gerdîzî, *Târîh-i Gerdîzî*. 'Abd al-Hayy Habîbî (yay.) Tehran: Çâpḥâne-i Armağân, 1363 (s. 508).
33. Aslında daha önemli bir kaynak olarak değerlendirilen Birunî'nin eserleri bu çalışma sırasında görülemedi. Yalnız Gerdîzî'nin doğrudan ondan faydalanmış olması bu açığımızı bir ölçüde kapatacaktır diye düşünüyoruz.
34. Mary Boyce, "Iranian Festivals," s. 797-798.
35. S. A. Nigosian, *The Zoroastrian Faith*, 115.
36. Mary Boyce, "Iranian Festivals," s. 798.
37. Azad Nebiyev, *Nauruz*, ss. 7-8. (özetleyerek aktardık).
38. Mağara Türklerin köken efsanelerinde de yer alan oldukça önemli bir motiftir. Esas olarak mağaranın sembolik anlamı "ana karnını" simgelemesinden gelmektedir. Bu konunun daha derin bir analizi ve çeşitli örnekler için bak: Devin DeWeese, *Islamization and Native Religion in the Golden Horde*. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 1994 (s. 274-282).
39. Petr I. Desmaisons, *Histoire des Mongols et Tartares par Aboul-Ghâzi Bêhâdour Khân*. St. Petersburg, 1871-1874 (metin s. 34).
40. Bedri Noyan, *Bektaşîlik Alevîlik Nedir?* Ankara, 1987 (s. 156).
41. İrene Mélikoff, *Uyur İdik Uyardılar*. İstanbul: Cem Yayınevi, 1994 (s. 82).
42. İrene Mélikoff, *Uyur İdik Uyardılar*, s. 83; Ahmet Yaşar Ocak, *İslâm-Türk İnançlarında Hızır-İlyas Kültü*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1990 (s. 160).
43. Şakir İbrayev, "Kazak Folklorunda Nevruz," *Nevruz ve Renkler* Sadık Tural (yay.) Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1996 (s. 189); ayrıca bak: Eberhard, 1942: 76.

44. Abdülkadir İnan, Tarih ve Bugün Şamanizm. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1954/1995 (s. 2).
45. İrene Melikoff, *Uyur İdik Uyardılar*, s. 83.
46. Yazılı kaynaklar olarak bak: *Başqort Halk İcadı-Yula Folklori*. Ehmet Süleymanov, v.d. (yay.) Üfü: Kitap, 1995 (ss. 191-193); Ahmet Süleymanov, "Başkurt Halkının Milli Bayramlar Sisteminde Nevruz," *Nevruz Sadık Tural* (yay.) Ankara: Atatürk Kültür Merkezi yayınları, 1995 (ss. 181-188). Başkurdistan'da bulunduğu süre içerisinde danıştığımız yaşlılar kendi çocukluk ve gençliklerinde Nevruz'un kutlandığını hatırladıklarını söylediler.
47. Osman Turan, *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*, s. 43.
48. Abdulhaluk Çay, *Türk Ergenekon Bayramı Nevruz*, s. 108.
49. Mâlik Muratoğlu, "Nevruz ve Onun Halk Edebiyatında Terennüm Edilişi," *Nevruz ve Renkler Sadık Tural* (yay.) Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1996 (s. 283).
50. A. S. Madrahimov ve İ. E. huvaytov, *Bahar Bayramları-Nevruz hikmatları-Nevruz Dasturhanı*. Taşkent, 1994 (ss. 20-26).
51. Mâlik Muratoğlu, "Nevruz ve Onun Halk Edebiyatında Terennüm Edilişi," s. 290.
52. Ehliman Ahundov, *Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri*. Semih Tezcan (çev.) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1978 (s. 27).
53. Semeni hazırlamanın Azerbaycan'da taşıdığı önem sofraya ve daha genel olarak aile temelinde tanımlanmış bir toplum düzeninin kendi kendisini tanımlamasının sembolik önemini gösteriyor. Semeni konusunda bak: Azad Nebiyev, *Nevruz*, s. 112.
54. A. Nebiyev, *İlahir Çarşambalar*. Bakı, 1992. Türkçe terc.: A. Nebiyev, *İlahir Çarşambalar (Nevruz Törenleri)*. Muhsine Helmoğlu Yavuz (terc.) Ankara: Doruk Yayınları, 1992.
55. A. Nebiyev, *İlahir Çarşambalar*, s. 3, 7.
56. A. Nebiyev, *İlahir Çarşambalar*, s. 21.
57. A. Nebiyev, *İlahir Çarşambalar*, s. 36.

## ORTA ASYADA SU KAYNAKLARININ KULLANIMI: GÜNEY ASYA ÜLKELERİ İÇİN DERSLER

\* Munis AHMER

### I. GİRİŞ

Su, zaman varolduğundan bu yana hayatımızın vazgeçilmez bir parçasını teşkil eden değerli bir emtiadır. Su kaynaklarının ülke kalkınması ve gelişiminde oynadığı rol inkar edilemez. Dünyamızdaki suyun %97.4'ü okyanus ve denizlerdedir. Geriye kalan %2.6'lık suyun sadece 0.8'i içme ve sulama amacıyla kullanılabilir haldeyken, kalan %1.8'lik kısım ise buzdağları ve buzullar<sup>1</sup> içinde yerin altında gömülü haldedir. Su insan hayatı için haklı olarak önemli addedilmektedir. Aynı şekilde, suyun ayrıca günümüz dünyasında bir savaş ve işbirliği kaynağı olduğu saptanmıştır.

Endişelenenler, haklı olarak dünyanın farklı kesimlerinde su kaynaklarının yerinde kullanılmamasının suyun arzı ve talebi arasında giderek artan boşluk nedeniyle diğer mücadeleleri gölgeleyebileceği görüşünü muhafaza etmektedirler. Artan demografik büyüme oranı, süratli sanayileşme ve kentleşme kıt su kaynakları üzerindeki rekabeti kızıştırabilir ve global ortamı ve ekolojik dengeyi tehdit edebilir. Kaynak darlığıyla mücadele eden siyaset yapıcılar açısından en önemli görev insanın tüketimi ve gelişmesi açı-

\* Doçent, Pakistan, Karaçi Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü.

sından suyun nasıl hazır bulundurulacağı ve su kaynaklarının yönetimi için ne gibi tedbirlerin kabul edileceği meselesidir.

Su kaynağı sorunları zaten halledilmemiş pek çok ihtilaf içine gömülmüş olan politik, etnik, ekonomik ve çevresel toplum içindeki çatışmaların altını çizme eğilimindedir. Su meselesi ciddi olunca, bundan etkilenen ülkelerin siyaset yapıcılar bu hükümle etkin şekilde uğraşmak için ellerinde son derece sınırlı imkanla baş başa kalmaktadırlar. Siyaset yapıcılar su kaynaklarının kısa ve uzun vadeli stratejiler yoluyla yönetiminin şart olduğuna inanmaktadırlar ve konudan endişeli olan insanlar bunu "su savaşları"nın önüne geçmenin bir yolu olarak görmektedirler. "Su krizinden" etkilenmeyen çok az sayıda ülke vardır.

Bu konuda şanslı olan ülkelerin bile su kaynaklarının dikkatlice kullanılması ve su konusunda ihtilafların çıkmasını önlemek amacıyla faydacı istikamette uzun vadeli politikalar tespit etmemeleri halinde bunun oluşturacağı tehlike ve tehdit konusunda dikkatli olmaları gerekmektedir.

Orta Asya ve Güney Asya bölgelerinde su yönetimi konusu ilgili insanların dikkatini çekmeye devam etmektedir. İki bölgede, su kaynakları meselesiyle ilgili ülkelerarası ve iki ülke arasında gerilim olduğu görülebilmektedir. Buna örnek olarak, Hindistan'ın Wuller Baraj inşaatı ile ilgili Hindistan-Pakistan ihtilafı ve kurak mevsim esnasında Hindistan'dan Bangladeş'e yetersiz su bırakılması konusundaki rahatsızlık gösterilebilir. Bu günlerde daha az ihtilaf konusu olmakla birlikte, Farrakha Barajı, Dakka ile Yeni Delhi arasında halen bir ihtilaf konusudur. Güney Asya'daki su krizinin aynı zamanda su kaynakların suyun sulama ve enerji üretimi amacıyla yeterli şekilde kullanımı için siyasi engellerin olması ve bilimsel araştırmaların yetersiz oluşu gibi kötü yönetilmesi ile de ilgisi vardır.

Geçtiğimiz 20 sene içinde, Orta Asya'daki su kaynakları oldukça kritik bir hal almıştır. Sovyetler Birliği döneminde hayati pek çok konu üzerinde serbestçe tartışma yapılamaması ve münazara da bulunulamaması bu hayati sorunun yönetimi ve çözülmesi fırsatını sınırlamıştır. Sovyetler Birliğinin parçalanmasından sonraki dönemde, Orta Asya Cumhuriyetleri Moskova'nın 1960'lı yılların başından beri geliştirip, kabul ettiği yanlış politikalar nedeniyle su kaynakları sorunuyla baş etmede giderek artan bir zorluk çekmektedirler. Su fazlasının olduğu Kırgızistan ve Tacikistan gibi ülkelerle suyun yetersiz olduğu Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan gibi ülkeler şu zor soruyla karşı karşıya kalmışlardır: Su kaynaklarının kötü yönetimi nasıl çözülebilir ve Aral Gölü'nün yakın zaman içinde yok olacağı şeklindeki çevre felaketi nasıl aşılabılır?

Bu yazıda aşağıda belirtilen, geçmiş ve geleceğe ait gerçekler dikkate alınmak suretiyle su kaynakları meselesi incelenmeye çalışılmıştır. Bu yazıda ele alınacak olan önemli konu başlıkları şunlardır:

- Orta Asya'daki su krizinin niteliği,
- Orta Asya'da su sorununun tarihsel boyutu,
- Sovyet sonrası dağılma sürecindeki su krizi ve sonuçları
- ⇒ Çevre
- ⇒ Sağlık
- ⇒ Ekonomi, politika ve güvenlik
- ♦ Su kaynaklarının yönetimiyle ilgili stratejiler
- ♦ BM/Çoklu izleme
- ♦ Bölgesel izleme
- ♦ Güney Asya ülkeleri için dersler

## II. SU KRİZİNİN NİTELİĞİ

Orta Asya'da su krizinin iki yönü mevcuttur. İlk olarak, bölgedeki su kaynakları hemen hemen tükenmiştir ve mevcut su rezervlerinin yönetimine yeterli itina gösterilmeyecek olursa, ekonomik, çevresel ve ekolojik sonuçlarla karşılaşılacaktır. İkinci olarak, Orta Asya'nın su kaynakları yeterlidir ve bölge ülkelerinin siyasetçilerini yapmaları gereken tek şey suyun adil şekilde kullanılması ve dağıtılmasıdır. Orta Asya'da başlıca iki su kaynağı vardır. Birincisi; Aral Gölü, ikincisi ise Amu Derya ve Siri Derya'dır. Orta Asya'daki su krizi şu şekilde izah edilebilir:

- ♦ Aral Gölündeki suyun kaynağı; Karakalpakistan'daki kapalı bir havza içindeki Siri Derya ve Amu Derya sularının birikmesidir. Bölgedeki kaynakların çıkış yolu bulamaması nedeniyle, Amu Derya ve Siri Derya'dan biriken sular, Aral Gölünü oluşturmuştur. Hazar, Superior ve Victoria göllerinden sonra dördüncü büyük içme suyu gölü ve önemli bir su kaynağı olan Aral Gölü, 1960'lı yıllardan beri pamuk ekimi ve hidroelektrik istasyonlarının su rezervuar inşaatı nedeniyle asırlarca bu gölü beslemiş olan Amu Derya ve Siri Derya adlı iki nehrin yönünün değiştirilmesi nedeniyle dramatik şekilde azalmıştır<sup>2</sup>. Aral Gölünde bir iç bozulma olmuştur. Aral Gölünün azalması sadece Aral Gölüne komşu bölgelerde su krizini tırmandırmamış, aynı zamanda bu bakımdan ağır çevre ve ekolojik etkileri de olmuştur. 1960'da Aral Gölünün ortalama seviyesi 53.4 metre, yüzey alanı 66,000km, hacmi yaklaşık 1090km ve tuzluluk oranı yaklaşık 10 gr/lt olarak ölçülmüştür. Ticari değeri yüksek balık türlerinin üretimine dayanan gelişmiş bir balıkçılık endüstrisi vardı. Flora ve fauna denizin doğal tuz özelliklerine uyum sağladığından, denizi çevreleyen ormanlar ve rutubetli topraklar Siri Derya ve Amu Derya deltaları oldukça verimliydiler. Aral Gölünün seviyesinde değişiklikler 20. Yüzyılın ilk

yarısında metreden daha az iken geçen iki yüz yıllık dönem içinde 4 metreye kadar farklılık göstermiştir. 1990'ların ortalarına gelindiğinde, bu nehirlerden çekilen su seviyesindeki artış yüzünden, Aral Gölünün seviyesi hatırı sayılır oranda düşmüş, yüzey alanı yarı yarıya azalmış, hacmi ise üçte iki oranında küçülmüştür.

- ♦ Amu Derya ve Siri Derya sularının sulama, sanayi, enerji ve kentleşme ihtiyacının karşılanması amacıyla yoğun şekilde kullanılması da Orta Asya'da su kaynaklarının erozyonuna sebep olmuştur; bu iki nehrin su seviyesi özellikle pamuk ve pirinç ekimi amacıyla sulamada kullanılmak üzere akarsuların yoğun şekilde başka yöne kanalizasyon edilmesi nedeniyle, kritik zamanlarda önemli ölçüde düşmektedir. Özbekistan, Kazakistan ve Türkmenistan steplerinde özellikle pamuk yetiştirme amacına yönelik büyük sulama projeleri ilk olarak 1930'lu yılların başlarında uygulamaya konmuştur. İlk büyük sulama projesi 1939 yılında Fergana Vadisini çevrelemeye yönelik kanalın inşası ve Narin Nehrinin ekim yapılan toprak kesimlerine getirilmesiyle uygulanmıştır. 1940'ların sonlarına doğru, Siri Derya nehrinin suları, Kazakistan'ın Kızıl-Orda mahallindeki tarım alanlarında tutulmuş ve önemli miktarda su, tarımın hizmetine verilmiş olan, bölgenin pirinç üretiminde kullanılmıştır. Taşkent yakınlarında son olarak kurulan Özbek Denizi adı verilen barajda biriken sular, pamuk üretiminde, ayrıca Taşkent şehrinin su ihtiyacını karşılamada kullanılmıştır. 1474 Km uzunluğunda olan Amu Derya nehrinin Türkmenistan'a giriş yaptığı Kerki noktasındaki normal debisi 1960'lı yıllara kadar 2197 metreyken, suların tüketilmesi sonucunda bu debi, Aral Gölüne aktığı yer olan Karakalpakistan'daki Nukus şehrinde 1496 metreye düşmüştür; bu su miktarı dahi söz konusu gölü beslemek için yeterli olmuştur. Ancak, bilahare, Kerki'nin güneyinde kalan bölgelerin sulanması, 100 km uzunluğundaki Karakum kanalının

gelerin sulanması, 100 km uzunluğundaki Karakum kanalının inşa edilmesi ve Türkmen steplerinin geniş ölçüde sulanmasıyla birlikte, Amu Derya'nın sularının çoğunlukla zirai amaçlı olarak kullanılması neticesinde, Aral Gölüne su gelişi engellenmiştir<sup>3</sup>. Orta Asya topraklarının Amu Derya ve Siri Derya sularından, ayrıca Aral Gölü kanalından sulandığında, uygun bir drenaj sistemi ve kimyasal atık maddelerin önlenmesi gibi gerekli tekniklerin uygulanmaması sonucunda, özellikle ovalardan aktıktan sonra Amu Derya'nın Göl'e eriştiği yer olan Karalpakistan'da etkilenen topraklar açısından önemli bir tehdit oluşturmuştur.

- ♦ Orta Asya'nın su kaynakları bu kaynakların çoğunun dağlık kesimlerde yoğunlaşması yüzünden, düzgün şekilde dağıtılamamaktadır. Bu nehirler dağlardan çöllere giriş yapmakta ve sızma ve buharlaşma nedeniyle sularının büyük bölümünü kaybetmektedirler.
- ♦ Orta Asya'da sulama yoluyla su kaybı oranı, dünyanın diğer kesimlerine oranla daha fazladır.

Aral Gölünün bozulması ve Orta Asya'daki su kaynaklarının kıtlığı ile ilgili endişelerini dile getirenler;

Aral Gölü'nün başlıca Amu Derya ve Siri Derya adlı iki nehir-den beslenen Aral Gölünün dünyanın dördüncü büyük iç gölü olduğu, yoğun aşırı sulama ve yönlendirme programları nedeniyle, nehirlerden hiç birisinin son on yıl içinde denize ulaşmaması neticesinde Aral'ın yüzey alanında kaba bir tahminle %79'luk bir kayıp olduğunu, Sovyetlerin uyguladığı pamuk mono kültürüne bağlanan cumhuriyetlerin günümüzde sürdürmeye mecburen artan miktarda su talebinde bulundukları görüşündedirler<sup>4</sup>.

Aral Gölündeki erozyon, Orta Asya'daki su krizinin vurgulanmasına büyük oranda bir katkı yapmıştır. Bu göl sadece binlerce balıkçının geçim kaynağı olmakla kalmamış, aynı zamanda, Öz-

balıkçının geçim kaynağı olmakla kalmamış, aynı zamanda, Özbekistan ve Kazakistan Cumhuriyetleri'nin içilebilir suya kavuşmalarını da sağlamıştır. Aral Gölü'nün toplam alanı 64,000 kilometre kare olmuştur. Bunun yüzeyinden sürekli bir şekilde beyaz, pusa benzer su buharları çıkmaktadır. Amu Derya ve Siri Derya 3500 yıldır kaybolan suyu ikame etmektedirler. Ancak bu kaynak şimdi-lerde kurumaktadır ve Aral Gölü kuraklık bölgelerine ayrılmıştır. Meydana gelen bu sonucu zamanın Özbek Akademi Bilimleri Başkanı şu sözlerle ifade etmiştir:

"İnsanlık tarihi aynı nesle mensup insanların gözlerini önünde tüm bir gölün yeryüzünden silinmesine tanıklık ettiği bir başka olaya şahit olmamıştır. Ve bunun yerine altı milyon hektarlık bir alana yeni bir kum ve tuz çölü saçılacaktır. Heyhat, Aral Gölü'nü tehdit eden üzücü talih işte tam olarak budur."<sup>5</sup>

### III. TARİHSEL BOYUT

Orta Asya su kaynakları, Orta Asya cumhuriyetlerinden bir kısmında su fazlalığı varken, diğerlerinde su sıkıntısının çekilmesi nedeniyle, eşit olarak dağıtılamamaktadır. Su arzının büyük bölümü Çin, Pakistan ve Afganistan'la sınırdas olan Hindikuş'un dağlık kesimlerinde yoğunlaşmış bulunmaktadır. Orta Asya'daki Amu Derya ve Siri Derya adlı iki büyük nehir, Hindikuş dağlarından çıkar, çöllük alanlara girer ve kara alanlarında vahalara su bırakırken, suyunun çoğunu sızma ve buharlaşma yoluyla kaybeder<sup>6</sup>. Nehir suyu şebekesinin beşte dördü Kırgızistan ve Tacikistan'da bulunurken, bölgenin kara alanının hemen hemen dörtte üçünü ve tarıma elverişli olan kesiminin çoğunu kaplayan Özbekistan ve Türkmenistan su şebekesinin sadece beşte birine sahip bulunmaktadır<sup>7</sup>. Bu yüzden, Orta Asya ovalarında nehirlerin bulunduğu ve bu alanların yukarı nehir kenarında bulunan ülkelerden

gelen Amu Derya ve Siri Derya suyuna bağlı olduğunu söylemek mümkündür.

Orta Asya'da bazı çevreler bölgelerinde görülen su krizinden Sovyet siyasetçilerini sorumlu tutarlar. Komünist parti yetkilileri hassas bir su dengesi tesis etmek amacına yönelik bir strateji oluşturmaya çalışmışlarsa da, bu süreçte ilgili mahalli halkları güvenmeye almada başarılı olamamışlardır. Toprak verimliliğine imkan veren objektif tarım prensipleri oluşturulması ve diğer tarım ürünlerini ihmal etmek pahasına, Özbekistan ve Türkmenistan'a bir pamuk mono kültürü empoze etme sürecinde, birbiri ardına gelen Sovyet liderlerinin ekonomik kararları toprağın ve denizin vafsinin düşmesini daha vahim hale getirmiş ve bölgenin kıt kaynaklarının hatalı kullanımıyla sonuçlanmıştır<sup>8</sup>.

Sovyet liderleri keza Orta Asya cumhuriyetleri arasında bir kontrol vasıtası olarak rekabeti kullanmışlardır. Bunlar Tacikistan ve Kırgızistan'da su fazlasını suyu yeterli olmayan cumhuriyetlere karşı kullanmaya dayalı bir stratejiyi benimsemişlerdir. Orta Asya cumhuriyetleri arasında suyun paylaşım anlaşması tabir edilen Anlaşma, Sovyetler Birliğinin çöküşünden sonra bile hassas bir su dengesini muhafaza ettirmiştir. Sovyetler Birliği zamanında Orta Asya'daki su krizi meselesiyle ilgili şu üç fikir formüle edilebilmiştir:

\* Sovyet planlamacılar, pamuk ekiminin önemli ölçüde suya ihtiyaç gösterdiğini bildikleri halde pamuk ekimini teşvik etmek suretiyle Orta Asya'da su krizini bilinçli olarak çıkarmışlardır.

\* Sovyet planlamacılar ve bürokrasisi, Aral Gölünün hızla erozyona uğramasını durdurmak için hiçbir şey yapmamışlardır. Amu Derya ve Siri Derya nehirlerini pamuk ve diğer ürünlerin ekiminde kullanma kararları Aral Gölündeki suyun azalmasıyla

sonuçlanmıştır. Aral Gölü'nün erozyona uğramasını çevre üzerindeki etkilerini bertaraf etmek için hiçbir şey yapmamışlardır.

\* Sovyet idarecileri, su kaynakları ve Aral Gölünün suyunun azalması sorunlarını çözmeye çalışmışlar ve bu süreç içinde pek çok tedbirler almışlardır.

Boris Z. Rumer, Sovyet Orta Asyası; Trajik Bir Tecrübe, adlı eserinde şunları yazar:

Sovyet yönetimi bu soruna az önem göstermiş olmakla suçlanamaz: İlk beş yıllık planlardan itibaren su kıtlığı sorununun üstesinden gelmek için önemli çabalar göstermiş ve sulama sistemlerini teşkil etmek, bir kanallar sistemi inşa etmek ve nehirlerin akışını tanzim etmek için önemli ölçüde yatırım tahsis etmiştir. Ancak, bu çabalar yeterli olamamıştır ve günümüzde her zamankinden daha çok, söz konusu bölgede tarım, sanayii ve nüfus itibarıyla had safhada su sıkıntısı çekilmektedir<sup>9</sup>.

SSCB Bilimler Akademisi, Özbekistan Bilimler Akademisi ve Islah ve Muhafaza Hakkında Devlet Komitesi adlı üç kuruluşun nezaretinde, Taşkent'te 1987 Ekiminde Aral Gölü havzasında ekoloji ve su kaynakları sorunlarını ele almak için bir konferans gerçekleştirilmiştir. Konferans'ta ilk önceliğin rezervuar ve tuz arıtım tesisleri inşa etmek suretiyle Aral'a hemhudut topraklardaki nüfus için su temin etmek ve gübrelerde tehlikeli kimyasal maddelerin kullanımını yasaklamak olduğuna karar verilmiştir. Konferans'ta ayrıca Özbekistan'da pamuk ekim oranını azaltmak ve gıda üretimini arttırmak amacıyla tarım sisteminin yeniden değerlendirilmesi tavsiye edilmiştir. Her ne kadar söz konusu konferansta Aral Gölü sorunu otoritatif şekilde ele alınmışsa da, bir çok soru cevapsız kalmıştır. Öncelikle, Moskova ve Orta Asya cumhuriyetlerindeki bakanlıkların bunların kararlarını gerçekten uygulamaya mecbur olup olmadıkları belirgin değildir. İkinci olarak, konferansa

ait yayınlanan belgelerde burada alınan kararları gerçekleştirmek için gerekli kaynakların tahsis edilmesi hakkında hiçbir şey söylenmemiştir. Üçüncü olarak, konferans Aral Gölünü kurtarmak için bir program geliştirmede veya bölgenin ekolojisini rehabilite etmede başarılı olamamıştır<sup>10</sup>.

1987 Nisan ayında, Moskova, Sovyet Devlet Hidrometeoroloji Komitesi Başkanı Yu. A. Izrael başkanlığında Aral Gölü ile ilgili bir komisyon oluşturmuştur. Bu Komisyonda Orta Asya cumhuriyetleri ile Kazakistan Bilimler Akademileri başkanları ve akademisyenler yer almıştır. Komite bir uzak görüşlü aksiyon programı üzerinde bunun kabul edilmesi için uzlaşmaya varmış ve tavsiyeleri Sovyet Bakanlar Kurulu ile Sovyetler Birliği Komünist Partisinin Merkez Komitesi Politbürosunda ele alınmıştır. Tüm bunlar sonucunda Merkez Komite ve Bakanlar Kurulu Ocak 1988 tarihinde "Ülkede Çevre Ortamının Korunması İşinin Temelden Yeniden Yapılandırılması Hakkında" bir kararı kabul etmişlerdir<sup>11</sup>. Sovyet planlamacılar Orta Asya'daki su krizinin aşılmasıyla ilgili olarak şu iki seçeneğin olduğunu belirtmişlerdir:

- ♦ Aral Gölündeki azalmayı telafi etmek için, Sibirya'daki nehirlerin akışının Orta Asya'ya çevrilmesi. 'Yüzyılın Projesi' adı verilen proje, Rusya'nın çıkarları açısından zararlı olduğunu gören pek çok Rus milliyetçisi tarafından eleştirilmiştir.
- ♦ Yukarı ve aşağı nehir kenarında bulunan cumhuriyetler arasındaki su dengesini sağlamak. Esasen her iki seçenek siyasi amaçla Moskova ve Orta Asya cumhuriyetlerindeki bürokrasi tarafından kullanılmıştır. Özellikle Aral Gölünün hızla erozyona uğramasıyla ilgili olarak, "hasar kontrol tedbirleri"ni kabul etmek için önemli hiçbir şey yapılmamıştır.

#### IV. SOVYETLER BİRLİĞİNİN DAĞILMA DÖNEMİ SONRASI SU KRİZİ

Sovyet Orta Asya cumhuriyetleri 1991 yılında Moskova'dan bağımsızlıkların ilan ettiklerinde, diğer sorunlarla birlikte, su kaynakları meselesini de devralmışlardır. Tüm Orta Asya cumhuriyetleri tarafından paylaşılan temel sorun bölgedeki su krizi tehdidinin nasıl aşılabileceği ve bu sorunun üstesinden gelmede hangi stratejilerin formüle edileceği idi. Çoğu Orta Asya liderlerinin Moskova'yı su kaynaklarını alt-üst etmekten sorumlu tutmakta oldukları doğrudur, ancak kendileri bu açıdan kendi sorumluluklarını inkar edememişlerdir. Şimdi mevcut su krizi yüzünden Moskova'yı suçlayamazlar ve bu sorunun ilgili tüm tarafların memnun kalacağı bir şekilde çözülebileceği tedbirleri almak zorundadırlar. Yeni kurulan Orta Asya cumhuriyetlerindeki sorun Sovyet dönemindeki su dengesini değiştirmede yetersiz kalmaları olmuştur. Bu dengedeki her hangi bir değişiklik Amu Derya ve Siri Derya ile Aral Gölünden faydalananlar arasında husumeti körüklemiş olabilir. London Economist'te yayınlandığı gibi, "Bir üst akıntı devleti olarak Tacikistan kendi topraklarından akan suyun tümünün esas sahibi olduğuna inanmaktadır ve Özbekistan'ın kullandığı su için sürekli ücret istemektedir. Tacikler her şeyden önemlisi Özbekistan'ın kendilerine verdiği gaz için para talep ettiğini ve ödemede bulunmadıkları takdirde gaz vermeyi uzun süreli olarak kestiğini belirtmektedirler. Özbekler bunun aksine Tacikistan'ı suya sanayi ve tarımsal kirleticilerin yanı sıra kanalizasyon karıştırarak, Özbekistan'da hastalığa sebep olmakla suçlamaktadırlar<sup>12</sup>.

Burada sorun Aral Gölü felaketinden veya su kaynaklarının kötü yönetiminden kimin sorumlu olduğu değil, fakat bu sorunun Orta Asya bölgesi üzerindeki etkilerinin ne olduğudur.



#### ♦ Çevresel Etkileri

Orta Asya'daki su krizine giden yolun anahtarı Aral Gölü'nün kurumasıdır. Dünyanın dördüncü büyük içme suyu gölünün süratle azalması söz konusu olduğunda, bunun bölge için ağır ekonomik sonuçlarının olması gerektiği sonucu çıkmaktadır. Aral Gölü'nün süratle yok olup gitmesinin iki önemli sebebi vardır; önce, yitirilmekte olan yüzey alanı buharlaşmayı kısıtlamakta, bu da lokal iklimi değiştirmekte ve tarım mevsiminin kısılmasına yol açmaktadır. İkinci olarak, şu anda etkiye açık durumdaki deniz tabanı kimyasal gübreler ve böcek öldürücülerle doymuştur ve bunlar rüzgarla ve aerosol etkisiyle binlerce mil öteye taşınmaktadır. Sağlık sorunlarının yanı sıra, tuzlar toprağı da kirletmekte ve dağ buzullarının erimesine yol açmaktadır<sup>13</sup>. Aral Gölü'nün erozyonundan kaynaklanan çevre felaketini inceleyen Özbekistan Özerk Karakalpak Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Ubiniyaz Ashirbekov bu durumu "Aral deniz tabanı büyük oranda zehirli tozu püskürten insan yapısı bir volkandır."<sup>14</sup> şeklinde izah etmiştir. Aral Gölü'nün su seviyesindeki azalma, bölgedeki mevsim koşullarında birtakım olumsuz gelişmelere sebep olmuştur. Hava sıcaklığında 2-3 derecelik bir artışın olmasıyla beraber, mevsimlerde denizden karasal iklime doğru bir kayış söz konusu olmuştur. Mevsimlerde bu değişme genel olarak, Gölün daha fazla bir oranda buharlaşmasına, tuz yüzdesinin artmasına ve tüm civarda tuzlanmaya yol açmıştır<sup>15</sup>.

1988 Eylülünde Aral havzası boyunca bir gezi organize etmek için Novyi Mir, Pamir ve pek çok çevre grubuyla işbirliğine gitmiştir. Aralarında bilim adamları, yazarlar ve gazetecilerin de bulunduğu grup Orta Asya boyunca 8000 milden fazla seyahat etmiş, mahalli yetkililerle görüşmüş, gözlemlerde bulunmuş ve bölgesel koşullar hakkında görüşmelerde bulunmuştur. Sonuçta yapılan seminare Orta Asya cumhuriyetleri, Kazakistan ve Moskova'dan

bilim adamları katılarak, bölgede mevcut kötüleşmenin nedeni ve niteliğini ve muhtemel seçenekleri incelemişlerdir. Bunlar Aral'ı yüzyıl boyunca nehirlerde, denizlerde ve göllerde zaten önceden mevcut "kıyamet alameti" olarak tanımlamışlardır<sup>16</sup>. 23 Haziran 1990 tarihinde Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan, Tacikistan ve Kırgızistan cumhurbaşkanları ortak bir deklarasyona imza atarak, su kaynaklarında giderek büyüyen açığın ve kirlenmenin Aral Gölü havzasını ekolojik çöküntünün eşiğine getirmiş olduğunu ve sorunların sadece bölgesel çabalarla önlenemez hale geldiğini beyan etmişlerdir. Merkezi hükümetin yapacağı şey "Aral bölgesini ulusal felaket bölgesi olarak ilan ederek, gerçekten yardımda bulunmak"tı<sup>17</sup>. Orta Asya'daki çevre kötüleşmesinin bir diğer nedeni, Sovyet planlamacılarının Orta Asya ve Kazakistan'da pamuk üretimine ayrılan toprak oranını arttırmaları ve sulama sistemini geliştirmelerinden kaynaklanmıştır. Pamuk üretiminin devam ettirilmesi için Moskova'daki siyasetçilerin gübreleme uygulamalarının yanı sıra pestisit ve herbisitlerin kullanımını da arttırmak zorunda kalmışlardır. Bu kimyasalların önemli bir kısmı hem nehirlerin, hem de Aral Gölü'nün diplerini kirletmişlerdir<sup>18</sup>.

#### ♦ Sağlık Üzerindeki Etkileri

Orta Asya'da hatalı su yönetimi sonucu en çok etkilenen alan Aral Gölüyle sınırdaş olan Karakalpakistan'dır. Kirli içme suyu nedeniyle, tifo ve tüberküloz gibi bulaşıcı hastalıklarda önemli oranda artışlar olmuştur.

Örneğin, Özbekistan'da her bin kişiden 1.96'sında verem görülmüşken, Karakalpakistan'da 2.59 ve özellikle Muynak'ta 1990'ta 15 yaşından küçük çocukların %80'inde 4.35 kadar yüksek bir oranda hepatit görülmüş, Kazakistan'da Kızıl Orda kentinde bu hastalıktan dolayı toplam 60 bin kişi etkilenmiştir. 1990'larda bir veba salgınının çıktığı bile söylenmiştir<sup>19</sup>.



Karakalpakistan, Kazakistan ve Türkmenistan'da Aral Gölü civarında yaşayan 3.5 milyon insan için ciddi sağlık riskleri bakımından, bu sorunu aşmada yetkililerin rolü sorulmaktadır. Bu tür bölgelerde yaşayan çoğu kişi böbrek rahatsızlığı, anemi, gırtlak kanseri ve solunum rahatsızlıklarından muzdariptir. Bu bölgelerdeki gebelerde yüzde doksan dokuz oranında anemi olduğu bildirilmiştir. Bu dünyadaki en yüksek orandır. Son 10-15 yıl içinde bu oran beş kat artmıştır. Çocuk ölüm oranı Aral Gölünün tahrip olmasının sonucundan hemen hemen en fazla etkilenen alandır. Bu ölümlerin sebebi çoğu kez solunum bozukluklarıdır. Elbette, havadaki toksinler, su ve yiyecekler bölgedeki 3.5 milyon kişinin sağlığı açısından tehlike arz etmektedir. Kara kalpakistan'da genel ekolojik koşulların yanı sıra halk sağlığı da bozulmuştur. Temiz içme suyunun mevcut olmayışına ilaveten, tifüs ve verem gibi bulaşıcı hastalıklar inanılmaz bir oranda artış göstermiştir. Özbekistan'da her bin kişiden 1.96'sı verem olmuşken, Karakalpakistan'da aynı oran 2.59 olmuştur. Bölgede havadaki nem oranındaki azalma sonucu bronşit ve diğer pülmoner hastalıklar artmış, yüksek oranlarda tarımsal ilaç içeren tuzlar rüzgarla çevreye yayılmıştır<sup>20</sup>.

#### ♦ *Ekonomi, Siyaset ve Güvenlik Üzerindeki Etkileri*

Aral Gölü felaketinden en çok etkilenenler geçimlerini denize bağlamış olan binlerce balıkçıdır. Balıkçı tekneleri Aral Gölünün yeni sahil hattı üzerinde 120 mil kadar tuzlu toprak üzerinde terk edilmiş vaziyette durmaktadır. Deniz tatlı su balıklarının yaşamasına imkan vermeyecek derecede tuzludur ve 60,000 balık sanayii çalışanının geçimini engellemektedir. Toprağın tuzlu olması yüzünden, geniş araziler tarımsal amaçlı olarak kullanılamamaktadır<sup>21</sup>. Balık ticareti gelirlerinden mahrum kalan balıkçılar ağır ekonomik krizle karşı karşıyadırlar. Tarım yapılan toprakların tuzla-

narak yitip gitmesi yüzünden bu alanda çalışan insanlar üzerindeki etkisi de yine aynı şekildedir.

Orta Asya'da su krizinden etkilenen insanların çektiği ekonomik zorluklar bölgede siyasi gerilimi ve güvensizliği artırma eğilimindedir. Sorun Asya ülkelerinin birtakım hayati çıkarları olması yüzünden o kadar kolayca çözülebilir değildir. Amu Derya ve Siri Derya alt nehir kenarında bulunan bölgelerde, yukarı nehir kenarında bulunan bölgelerden daha az su bırakıldığından şikayet edilmektedir. Sonuçta, su kaynakları ile ilgili ihtilaf Orta Asya liderleri arasında siyasi farklılaşmaya yol açmıştır. Su konusu, suyu yetersiz olan Orta Asya ülkeleri açısından öylesine önemlidir ki, bu sorunun çözümü ve yönetimi için acil tedbir alınmasını gerektirmektedir.

#### V. STRATEJİLER

Bölgedeki su krizi yüzünden Orta Asya'da çevresel, ekolojik ve ekonomik felakete neden olan olgulardan kaçınmak için ne yapılmalıdır? Daha önceden tartışıldığı gibi, bu konu insanın ihmalkarlığı ve sorumsuzluğunun bir sonucudur. Sovyet yönetimi zamanında merkezi hükümet yapısı hayati önemi haiz bulunan konularda açık müzakere ve münazaralarda bulunulmasını engelliyordu. Sonuçta, Moskova'da alınıp mahalli seviyede parti yetkilileri ve bürokratlarca uygulanan kararlarda ilgili insanların menfaatleri göz ardı edilmekteydi. Orta Asya'da su kaynaklarını sorununun üstesinden gelmede Moskova'nın izlediği bürokratik yaklaşımın önemli bir zararı Aral Gölünün süratle yitip gitmesidir. Sovyet planlamacıları pamuk ekiminin balıktan daha önemli olduğuna inandıklarından Aral Gölünü besleyen ırmakların yönünü değiştirmişlerdi. Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonraki dönemde Orta Asya'daki bağımsız cumhuriyetler, su meselesini yeni bir bakış açısından

hareketle çözümlmek zorunda kalacaklardır. Orta Asya'da suyun kıt olduğu yörelere yeterli su temin etmek ve Aral Gölünü tamamen kurumaktan kurtarmak amacıyla bir çok strateji önerilmiştir.

Orta Asya'nın ilgili insanları arasında su kaynaklarını kurtarma yolundaki bilinç, bölge hükümetlerini bu sorunu ciddiye almaya zorlamıştır.

#### **\* BM./ çok taraflı girişimi**

Orta Asya'nın su krizi sadece ikili veya bölgesel yöntemlerle halledilemez. Aral Gölünü kurtarmak ve Aral Gölü felaketinin çevresel ve diğer etkilerini bertaraf etmeye yardımcı olmak için muhtelif teşkilatların işbirliği şarttır. 1995 Eylülünde Aral Gölünün çekilmesi sonucu oluşan çevre sorunlarını ve diğer sorunları ele almak amacıyla BM tarafından finanse edilen iki günlük bir konferans yapılmıştır. Bu konferansın akabinde, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan Aral Gölü havzasında sürdürülebilir bir gelişme çerçevesini oluşturmayı hedefleyen bir deklarasyonu imzalamışlardır. Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov söz konusu Deklarasyonun "uluslararası teşkilatlarla olan ortak çabalarda katalizör rolü oynayacağını" ifade etmiştir<sup>22</sup>. Konferans'ta ayrıca Dünya Bankası'nın 'Aral Gölünü kurtarma' amacıyla 250-300 milyon ABD Doları tutarındaki planı açıklanmıştır. Dünya Bankası ayrıca Aral Gölü havzasında kıt su kaynaklarını daha verimli şekilde kullanma ve Aral gölü felaketinin sağlık ve çevre üzerindeki etkisini azaltmaya yönelik projeler için 200 milyon Dolar toplamak amacıyla Taşkent'te bir donör toplantısı yapmaya karar vermiştir. Nukus konferansına katılan heyetler uçakla Aral Gölü yatağını ziyaret etmişlerdir. Bu gezi sonucunda gölün sığ sularının, 30 yıl içinde dört kat tuzlanarak, teknelerin sudan 10'larca mil boyunca bağlı şekilde sahil limanlarındaki balıkçılık sanayiini nasıl tahrip ettiğini yerinde görmüşlerdir<sup>23</sup>. Dünya Bankası'nın çevre

bölümü başkanı Andrew Steer konferanstan sonra bu durumun kontrol altına alınması için hükümet ve hükümet dışı kuruluşlarla uluslar arası bir ilişkinin kurulmasının önemli olduğunu söylemiştir. Duruma seyirci kalınması düşünülemez. Hareket olmaksızın, su ile ilgili arz talep dengesi arasında giderek artan dengesizlik çevreyi ve siyasi süreci altüst edip, sürdürülebilir bir gelişimi durma noktasına getirebilir<sup>24</sup>.

BM konferansından sonra yayınlanan "Nukus deklarasyonu"nda:

1. Su kaynakları alanında siyasi hata yapıldığı kabul edilerek,
2. Su kaynaklarının izlemeye ve sağlık ve toplumsal konularla etkin şekilde uğraşmaya söz verilmiştir. Konferansta Aral Gölü bölgesinin BM düzeyinde ekolojik bir felaket bölgesi olarak kabul edilmesi teklif edilmiştir.

#### **\* Bölgesel Strateji**

Orta Asya cumhuriyetleri bölgelerinde su krizi meselesinin üstesinden gelinmesi için sadece dış kaynaklara dayanılamayacağını, bu açıdan bölgesel bir strateji oluşturmaları gerektiğinin farkındadırlar. Üç Orta Asya ülkesi olan Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan Sovyet planlamacılarının Amu Derya ve Siri Derya nehirlerinin suyunu başka yöne kanallize etmelerinden dolayı su krizinden en menfi şekilde etkilenen ülkelerdir. Durumun vahametinin farkında olan Kazakistan ve Özbekistan cumhurbaşkanları 24 Temmuz 1997'de bir araya gelmişlerdir. Konferansta Özbekistan ve Kazakistan arasındaki bölgede sınırlı su kaynakları üzerinde ortaya çıkan ihtilaf konusu da ele alınmıştır. 1997 yılında, Özbekistan güney Kazakistan'a verdiği suyu tek taraflı olarak %70 oranında azaltmış, Kazak yetkilileri ise bunun sonucunda 100.000 hektardan fazla alanın etkilenmiş olabileceği görüşünü savunmuşlardır. İki hükümet arasındaki görüşmelerin akabinde, Özbekistan

debi oranını biraz yükseltmeye razı olmuşsa da güney Kazakistan sakinleri daha fazla su bırakılmasını istemişlerdir. 1997 yılında su krizinin üstesinden gelmek için Orta Asya cumhuriyetleri hükümetler arası bir komite kurmuşlar ve kendi GSMH'nın %1'ini bu raya bağışlamışlardır.

Özbekistan, Kazakistan ve Türkmenistan'ın muhtelif hükümetler arası kuruluşları ülkelerini Orta Asya'da çevresel, ekolojik, sağlık ve ekonomik etkilerinden kurtarmak için faaliyet göstermektedirler. Bu grupların yaptığı tekliflerden bir kısmında Aral Gölü için Uluslararası Fon oluşturulması çağrısında bulunmaktadır. Bu grupların sunduğu teklifler şu şekildedir:

- Pamuk ekiminin mono kültürel karakterinin değiştirilmesi,
- Ekonominin pamuk üretimine bağımlı olmaktan kurtarılması,
- Kurak bölgeleri rüzgarın etkisinden korumak için Rüzgar Kalkanı sisteminin geliştirilmesi,
- Tarım için yeni topraklar oluşturma programına son verilmesi,
- Sanayi kuruluşlarının gelişimi ile ilgili çalışmalar bakımından çevre koruma hakkında daha dikkatli olunması,
- Su tüketiminde ekonomi yapılması için sistemlerin geliştirilmesi,
- Su tutma ve yer altı sularının çekilmesi sistemlerinin geliştirilmesi,
- Sağlık hizmetlerinin ıslah edilmesi,
- Ağır tarım işlerinde kadın ve çocuk istihdamına son verilmesi<sup>25</sup>.

Özbekistan ve Kırgızistan arasındaki bir mesele de Siri Derya sularının Kırgız topraklarından çıkması ve Narin üzerinde en büyük baraj olan Toktogul Barajı'nda (1.2MW), Özbek sınırına yakın rezervuarlarda tutulmasıdır. Sovyetler Birliği zamanında pamuk üretimi yaz ayında daha uzaklarda Özbekistan'da ve Fergana Vadisi'nde pamuk yetiştiriciliğinde sulama yapmak için bahar/yaz başında biriken suların bırakılmasına yol açmaktaydı, halbuki Kırgızistan'ın ekonomik çıkarı, fosil enerji açığı vermekle, elektrik talebinin zirvede olduğu esnada hidroelektrik tesislerini beslemek için sonbahar/kışa kadar suyu muhafaza etmesini gerektiriyordu. 1995 yılında Kırgızistan ve Özbekistan hükümetleri Kırgızistan'ın Özbekistan'ın talep ettiği su miktarını vereceği ve kış ayında Özbek doğal gazı ve gazla çalışan elektriği karşılığında pamuk için yaz zamanında elektrik verilmesi konusunda anlaşmışlardır. Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan cumhurbaşkanları arasında 1996 Mayıs ayında yapılan üçlü toplantıda ortaklaşa paylaşılan su kaynakları ve su gücünün tanzimine dair yeni bir anlaşma konusunda mutabakata varılmıştır. Bu anlaşma, Amu Derya boyunca su akışı konusunda Ocak 1996 tarihinde Türkmenistan ve Özbekistan cumhurbaşkanları arasında imzalanan anlaşmayla sonuçlanmıştır<sup>26</sup>.

## VI. GÜNEY ASYA İÇİN DERSLER

Güney Asya ülkeleri Orta Asya'daki su krizinden ne gibi dersler çıkarabilirler? Su kaynaklarıyla ilgili olarak her iki bölgede ortak olan husus; Güney Asya'nın bazı kesimlerinde su fazlası varken, bazı kesimlerinde bunun kıtlığının çekildiğidir. Güney Asya su kaynaklarının yönetiminde ve suyla ilgili sorunların aşılmasında daha tecrübeli ve ekspertiz sahibi ise de, Orta Asya'daki su krizi

meselesi bağımsızlıklarını ilan etmelerinin ardından gelen dönemde bölge ülkeleri açısından önemli bir sorun teşkil etmektedir.

Güney Asya örneğinde, Indus, Ganj ve Brahmaputra nehirleri sulama ve enerji üretimi için önemli miktarda su sağlamaktadırlar ancak bu su kaynaklarının kötü yönetimli sonucu bunun çevresel, siyasi ve ekonomik etkilerinin meydana geldiği görülebilmektedir. Güney Asya'daki su krizinin nedenlerini tahlil edersek, bunları şu şekilde özetle ifade edebiliriz:

- ◆ Hızlı kentleşme
- ◆ Hızlı sanayileşme
- ◆ Demografik patlama
- ◆ Yanlış devlet politikaları sonucu suyun heba olması
- ◆ Barajların politize olması

Yazarlar, "Su, Enerji ve İnsanlar: Siyaset ve Su Bilgisi Üzerine Bir Güney Asya Bildirisi" başlığı altında şunları belirtmişlerdir:

Güney Asya'da su kıtlığı bölgede suyun suistimal ve heba edilmesi ve bölgede halen mevcut yönetim şekillerinin uyguladıkları tabii kaynakların genel olarak kötü yönetiminin bir sonucudur. İnsan ve ekolojinin suya ihtiyacı devletin her kademesinde sorumlu olunması çağrısında bulunurken, Güney Asya'da eğilim önceden imtiyazlı olanlara sübvanseli ve mebzul erişimi temin eden motive edilmiş yönetimli pozitif bilimi kurban eden şekilde tezahür etmiştir. Güney Asya'nın inşaat işinin başını çektiği su kalkınmasının elli senesi insanların muzdarip olduğu temel kaynakları ele alma konusunda başarısız olmuştur. Kırsal, kentsel ve banliyö bölgelerine toplu içme suyu temin etmemiştir. Aksine, yer verilmeyen kalkınma öncelikleri, sosyal ve toplumsal hayatın temellerine zarar verecek şekilde suyun farklı toplumsal etkilerini göz ardı etmiştir<sup>27</sup>.

Hindistan'da su suistimali çok yaygındır ve ülkenin kutsal ırmağı Ganj nehrine 114 kasaba ve şehrin atıkları bırakılmaktadır. Himalaya dağlarından karların beslediği nehirler ve ormanlardan çıkan Hindistan yarımadasının nehirleri endişe verici şekilde toksik madde ile dolu olduklarından eşit derecede kirlenmişlerdir. Nehir boylarına kurulmuş olan Hindistan şehirlerinin çoğunda benzer sorunlar mevcuttur. Kağıt öğütme tesisleri, kimya tesisleri ve tabakhanelerden bir zamanlar berrak olan nehirlere öldürücü atık maddeler boşaltılmaktadır. İşin acı tarafı, Tamil Nadu'da tabaklama tesislerinde işlem görmeyen akıntı suyu ve kirlenme, yaklaşık 14,000 hektarlık verimli araziye işe yaramaz hale getirmiştir<sup>28</sup>.

Bangladeş ve Pakistan özellikle kışın su sıkıntısı çekmektedirler. Pakistan'da tam bir sulama ve enerji kaynağı olan Indus nehri suyun kötü kullanılması ve tüketilmesi nedeniyle yok olma tehlikesi içindedir. Indus nehri üzerindeki Kalabagh Baraj inşaatı üzerindeki ihtilafta, sulama ve enerji amacıyla hemen su rezervuarlarının inşaa edilmemesi halinde Pakistan'ın ağır bir ekonomik kriz yaşayacağı göz ardı edilmektedir. Sindh ve Belucistan gibi, Indus nehrinin alt nehir kenarında bulunan kullanıcılar arasında Kalabagh Baraj inşaatının hasat zamanında yeterli su vermeyeceği inancı, Pakistan'da su kaynaklarının yönetimi ihtiyacının pekiştirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Güney Asya ülkeleri Orta Asya'daki su krizi meselesinden aşağıdaki dersleri çıkarabilirler:

\* Su krizinin üstesinden gelmek için merkeziyetçi olmayan politikaların tespit edilmemesi halinde, sonuç Orta Asya su sıkıntısına benzeyebilir. Orta Asya gibi, Güney Asya'nın bazı yerlerinde de su fazlalığı varken, diğerlerinde su sıkıntısı çekilmektedir ve bu sorunun üstesinden gelmek için acilen su yönetimi geliştirilmesine ihtiyaç vardır. Orta Asya örneğinde, su işlerinin kötü yönetimi Sov-

yet yönetimi altında bu konunun bürokratik olarak ele alınış şeklinin bir sonucudur. Güney Asya'da da sorunlarının çözümü için su krizinden etkilenen insanların katılımının yetersizliği söz konusu olmaktadır.

\* Orta Asya'da ilgili hükümetler suyun arzı ve talebi arasında bir denge tesis etmek için bir tür bekçilik yapmaktadırlar. Siyasetçiler ile ilgili yetkililer arasında su kaynaklarının yönetimi için stratejiler ile ilgili düzenli temaslarda bulunulması bu konunun başarılı bir şekilde sonuca götürülmesi için yeni fırsatları ortaya çıkarmaktadır. Güney Asya örneğinde, bölge ülkeleri arasındaki siyasi ve güvenlik farklılıkları 21. Yüzyılda "su sorunu"na toplu yanıt verilmesi için "işbirliğine dayalı bir yaklaşımı" teşvik etme çabalarını engellemektedir. Güney Asya'da su kaynakları üzerindeki ihtilafta iki istisna; 1960 yılında Hindistan ve Pakistan arasında yapılan Indus Suyu Antlaşması ve 1996 yılında yapılan Ganj nehri suyunun dağıtımı hakkında Hindistan-Bangladeş anlaşmasıdır. Güney Asya'da su krizinin yönetim fırsatı, öncelikle bu konuyla ilgilenen ve ekspertize sahip olan Güney Asya Bölgesel İşbirliği Cemiyeti (SAARC)'nin ve diğer hükümet dışı kuruluşların müdahalesi yoluyla, bölgesel izleme şeklindedir.

Orta ve Güney Asya'da su kaynakları siyasetçilerin ilgisini çekmeye devam edecektir. Güvenlik açısından askeri olmayan bir tehdit olarak, iki bölgedeki su krizi bu konunun profesyonel bir şekilde hallini gerektirecektir.

Bu iki bölge ayrıca ECO, SAARC ve muhtelif resmi ve gayri resmi kuruluşlar aracılığıyla su yönetimi ve kurumsal düzenleme konularında tecrübe ve uzmanlık değişiminde bulunabilirler.

#### Dipnotlar

1. Su Asyanın Çevresel Gereği (Singapur: Asya Medya Bilgilendirme, 1997) s.36
2. Aral Gölü Karakalpakistandaki çıkışları olmayan kapalı bir havzada, Siri Derya ve Amu Derya sularının birikimiyle oluşmuştur. Aral Gölü felaketinin çevresel etkileri hakkında daha geniş bilgi edinmek için, bak. Türker Altan, "Orta Asya sınırları ötesinde Çevresel sorunların çevre üzerindeki tükenmiş mirası ve doğal kaynakların imhası", Avrasya Araştırmaları (Ankara), Cilt2, No.1, 1995 Baharı, s.36.
3. Aynı eser., s.37
4. O. Lange Keeley, "Orta Asya'da İhtilafların Uzun Vadeli Sebepleri" Swords and Ploughshares, Cilt.IX, No.2 1994-95 Kışı, s.6
5. P. Khabibullaev, "Spasti Aral mozhno", 87, Rumer'de alıntılı, s.81
6. Boris Z. Rumer, Sovyet Orta Asya'sı Trajik Bir Tecrübe (Londra: Unwin Hyman, 1989), s.76.
7. Aynı eser.,
8. Micael H. Glantz, Alvin Z. Rubinstein, and Igor Zonn, Zikredilmiş kitapta, s.161-62
9. Aynı eser.,
10. Aynı eser., s.103
11. Michael H. Glantz, Alvin Z. Rubinstein ve Igor Zonn, Zikredilmiş kitapta, s.165
12. "Tacikistan'ın Su politikası" The Economist (Londra) 14 Temmuz 1996, s.29
13. Lange, Op. cit., s.6
14. Reuters, 18 Eylül 1995
15. Türker Altan, Zikredilmiş kitapta, s.40
16. Michael H. Glantz, Alvin Z. Rubinstein ve Igor Zonn, Zikredilmiş kitapta, s.164
17. Philip. P. Micklin, Orta Asya'da Su Yönetim (Pittsburgh: Pittsburg Üniversitesi Rusya ve Doğu Avrupa Araştırmaları: Carl Beck Belgeleri), 905, Ağustos 1991., s 66-67, aynı eserde alıntılı., s.166

18. Michael H. Glantz, alvin Z. Rubinstein ve Igor Zonn, Zikredilmiş kitapta s.171
19. Türker Altan, Zikredilmiş kitapta, s.41
20. Aynı eser.
21. Reuters, 20 Eylül 1995
22. Aynı eser.
23. Aynı eser.
24. Aynı eser.
25. Türker Altan, Zikredilmiş kitapta, s.42
26. Michael Kaser, Kazakistan ve Özbekistan Ekonomileri (Londra:Kraliyet Uluslar arası İlişkiler Enstitüsü, 1997) s.62
27. İmtiza Ahmed, Ajaya Dixit, Ashis Nandy, Su, Enerji ve İnsanlar Su, Enerji ve İnsanlar Siyaset ve Su Bilgisi Üzerine Bir Güney Asya Bildirisi (Kolombo: Stratejik Araştırmalar Bölge Merkezi, Eylül 1997) s.1-2.
28. Asya'nın Çevresel Etkisi Olarak Su, Zikredilmiş kitapta, s57